

σία και βαρύτητα στο θέμα της «αποτυχίας» ή «κρίσης» του συστήματος της αγοράς. Η ανυπαρξία, στην πράξη, μιας καλύτερης (αν όχι εναλλακτικής) μεθόδου οικονομικής οργάνωσης από αυτή του συστήματος της αγοράς, θέτει στο επίκεντρο το θέμα της σχετικής του «επιτυχίας», μια και η απάντηση στο θέμα αυτό αποτελεί ταυτόχρονα και ένδειξη της ανάγκης ή όχι για την αναζήτηση και ανεύρεση μιας τέτοιας εναλλακτικής μεθόδου. Με την έννοια αυτή, η «αποτυχία» ή κρίση του καπιταλισμού είναι ίσως περισσότερο επίκαιρη από ποτέ.

Στην ενότητα που ακολουθεί κάνω μια σύντομη κριτική παρουσίαση των νεοκλασικών απόψεων περί «επιτυχίας ή αποτυχίας» στον καπιταλισμό· παρουσιάζω συγκεκριμένα την αμιγώς νεοκλασική ανάλυση της «γενικής ισορροπίας», την κεϋνσιανή άποψη και τη μονεταριστική άποψη. Επισημαίνω ότι πρόσφατες εξελίξεις στην οικονομική θεωρία του «κόστους συναλλαγών» μπορούν να προσδώσουν μια μικροοικονομική θεμελίωση στις παραπάνω θεωρήσεις, που απαντά θετικά στο ερώτημα περί της υπάρξεως πιθανότητας «αποτυχίας» στον καπιταλισμό. Στη δεύτερη ενότητα ασχολούμαι συνοπτικά και κριτικά με τις μαρξικές απόψεις περί κρίσης. Επισημαίνεται ότι οι υπάρχουσες αντιλήψεις σχετικά με την «πρωτική τάση του κέρδους», με την «υποκατανάλωση» και την «αυξανόμενη δύναμη της εργασίας» μπορεί να αποτελέσουν μια σύνθεση, αντίθετα προς την κρατούσα άποψη που τις θεωρεί ως ανταγωνιστικές. Παρουσιάζονται επίσης κριτικά οι πλέον πρόσφατες απόψεις περί «ρύθμισης» (regulation) και «κοινωνικής δομής συσσώρευσης» (social structure of accumulation). Στην τρίτη και τελευταία ενότητα παρουσιάζεται μια κριτική αξιολογική σύγκριση «νεοκλασικών» και μαρξικών θεωριών, στην οποία επισημαίνονται οι κοινές τους αδυναμίες και η ανάγκη για την παραπέρα ανάπτυξή τους προς κατευθύνσεις, όπως η χρήση ιστορικής μεθόδου, η ανάλυση της διεθνοποίησης της παραγωγής και της πολυεθνικής επιχείρησης και η ανάλυση των θεσμικών μορφών του κράτους, της επιχείρησης και της αγοράς στον καπιταλισμό.

1. Νεοκλασικές θεωρίες περί «επιτυχίας» και «αποτυχίας» του καπιταλισμού

Η θεωρία περί «γενικής ισορροπίας» αποτελεί την κορωνίδα της νεοκλασικής οικονομικής. Σύμφωνα με αυτή, οι ιδιωτικές οικονομικές μονάδες είναι σε θέση να πραγματοποιούν ό,τι συναλλαγές θέλουν στις επικρατούσες τιμές αγοράς. Οι εκφρασθείσες «δυνάμει» ζητήσεις και προσφορές των οικονομικών μονάδων είναι συναρτήσεις των τιμών. Ισορροπία είναι το σύνολο των τιμών που εξασφαλίζουν ισορροπία (ζήτηση ίσον προσφορά) σε όλες τις αγορές. Κατά συνέπεια, οι συναλλαγές είναι ίσες προς τις προσφορές και ζητήσεις στην τιμή ισορροπίας. Κάτω από ορισμένες υποθέσεις, η θεωρία της γενικής ισορροπίας είναι σε θέση να αποδείξει την ύπαρξη και τη δυνατότητα άριστης κατανομής των πόρων (optimality) του συστήματος αγοράς. Κύριοι συντελεστές στην ανάπτυξη του θεωρητικού αυτού οικοδομήματος ήταν οι Arrow και Debreu (1954). Μια πρόσφατη αναλυτική επισκόπηση δίδεται από τον McKenzie (1989), όπου παραπέμπεται ο αναγνώστης για περισσότερα. Εδώ αρκεί να τονίσω ότι η κύρια σημασία της απόδειξης του άριστου του συστήματος της γενικής ισορροπίας είναι το άριστο της αγοράς. Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί (McKenzie, 1989), η κύρια θεσμική κατανομή των πόρων στο σύστημα γενικής ισορροπίας είναι η αγορά (μηχανισμός των τιμών), και κατά συνέπεια το άριστο της γενικής ισορροπίας συνεπάγεται το άριστο της αγοράς, δηλαδή την επιτυχία (μη-αποτυχία) της αγοράς.

Η παραπάνω άποψη έχει τύχει κριτικής σε μικροοικονομικό και μακροοικονομικό επίπεδο. Σε μικροοικονομικό επίπεδο, για παράδειγμα, έχουν τονιστεί διάφορες «στιγμές» αποτυχίας της αγοράς, όπως η ύπαρξη εξωτερικών οικονομικών και επιβαρύνσεων (externalities), η παρουσία ολιγοπωλιακών-μονοπωλιακών παρεκκλίσεων κλπ. Αυτές θέτουν σε αμφισβήτηση το άριστο του συστήματος των τιμών (αγοράς). Στο σημείο αυτό θα επικεντρώσω το ενδιαφέρον μου στη μακροοικονομική

κονομική θεώρηση της αποτυχίας της αγοράς που σχετίζεται με τον Keynes. Στο κλασικό του έργο του 1936, *Γενική Θεωρία*, ο Keynes υποστήριξε ότι ο «νόμος του Say» (ότι η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση, άρα αποτυχίες της αγοράς, όπως για παράδειγμα αθέλητη ανεργία, δεν μπορούν να υπάρξουν) είναι αβάσιμος. Σύμφωνα με τον Keynes, η ισότητα προσφοράς και ζήτησης εξασφαλίζεται μόνον εκ των υστέρων (ex-post) μέσω προσαρμογών σε ποσότητες (quantity adjustment). Εκ των προτέρων (ex-ante) δεν υπάρχει λόγος ισορροπίας ζήτησης και προσφοράς, μια και οι σχεδιαζόμενες επενδύσεις (των εταιριών) δεν είναι απαραίτητο να συμπίπτουν με τις σχεδιαστικές αποταμιεύσεις (των νοικοκυριών). Μη σύμπτωση συνεπάγεται αποτυχία της αγοράς (αθέλητη ανεργία ή πληθωρισμό), που επιπλέον δεν είναι αυτοδιορθούμενη. Έχουμε δηλαδή *αποτυχία σε ισορροπία*.

Με δεδομένη τη μη ex-ante ισορροπία στο κεϋνσιανό μοντέλο, η ex-post ισορροπία επιτυγχάνεται μέσω μεταβολών στο εισόδημα. Τέτοιες μεταβολές ποσοτήτων λείπουν παντελώς από το «υπόδειγμα γενικής ισορροπίας», και έχουν αποτελέσει τη βάση για την επανερμηνεία του Keynes, π.χ. από τους Clower (1965) και Leijonhufvund (1968) και από τα «υποδείγματα ανισορροπίας» (πρβλ. για την αναλυτική παρουσίαση του θέματος, Benassy, 1989). Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να παρατηρηθεί ότι η «αποτυχία της αγοράς» σε μακροοικονομικό επίπεδο δεν συνεπάγεται, κατά τον Keynes, και την «αποτυχία του καπιταλισμού». Εκεί που αποτυγχάνει η αγορά μπορεί να επέμβει το κράτος. Κατά συνέπεια, η δυνατότητα γενικής αποτυχίας συνεπάγεται τη μη-αναγκαιότητά της μέσω της κρατικής παρέμβασης, δηλαδή μέσω των κατάλληλων δημοσιονομικών και νομισματικών πολιτικών.

Με την αισιοδοξία του Keynes, όσον αφορά το ρόλο του κράτους, δεν συμφωνούν οι λεγόμενοι «μονεταριστές» οικονομολόγοι. Για παράδειγμα, ο γνωστότερος της σχολής αυτής, ο Milton Friedman, αντιτείνει ότι το κράτος όχι μόνο δεν μπορεί να προσφέρει λύση στην «αποτυχία της αγοράς», αλλά στο βαθμό που η αποτυχία αυτή υπάρχει, το κράτος είναι ο δημιουργός της. Πιο συγκεκριμένα, οι μονεταριστές ισχυρί-

ζονται ότι οι αγορές μπορεί από μόνη της να επιτύχει άριστη κατανομή των πόρων, στο βαθμό που η λειτουργία της δεν εμποδίζεται από λαθεμένες κρατικές παρεμβάσεις. Στην περίφημη επανερμηνεία της κρίσης του 1929, οι Friedman και Schwartz (1963) υποστηρίζουν ότι η κρίση αυτή οφείλεται στη πτώση της προσφοράς του χρήματος την περίοδο 1929-1933, η οποία αν δεν επιτρεπόταν να συνεχιστεί από την Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ, δεν θα οδηγούσε στη μετατροπή μιας κερδοσκοπικής μικροαναταραχής σε χρηματιστηριακό κραχ. Αντίθετα, το ότι η προσφορά του χρήματος αφέθηκε να πέσει περισσότερο, οδήγησε τελικά στη «μεγάλη κρίση». Λόγοι για την «αποτυχία του κράτους» που προτείνονται από τους μονεταριστές είναι πολλοί: για παράδειγμα, η καιροσκοπική ιδιοτελής συμπεριφορά των κρατικών λειτουργών, πολιτικών κλπ., και η εξάρτηση των τελευταίων από οργανωμένα συμφέροντα (είτε εργοδοτών, είτε εργαζομένων). Θα επανέλθουμε στο θέμα αυτό αργότερα. Προς το παρόν αρκεί να τονιστεί το εξής: ότι αντίθετα με τους κεϋνσιανούς, που τονίζουν τη μακροοικονομική αποτυχία της αγοράς, αλλά πιστεύουν στην ικανότητα διόρθωσής της από το κράτος, οι μονεταριστές τονίζουν την αποτυχία του κράτους και ισχυρίζονται ότι ελλείψει της αγοράς δεν θα αποτύγχανε. Αυτό που έχουν κοινό και οι δύο θεωρήσεις είναι η πίστη ότι ένα σύστημα αγοράς μπορεί να επιτύχει άριστη κατανομή των πόρων στο βαθμό που το κράτος παρεμβαίνει (κεϋνσιανή άποψη) ή απλά περιορίζει το ρόλο του στο ελάχιστο, π.χ. στον ορισμό των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας (μονεταριστική άποψη). Ακολουθεί η γνωστή άποψη και των δύο θεωρήσεων, ότι τυχόν αποτυχίες του συστήματος της αγοράς οφείλονται σε «λάθη πολιτικής» (policy errors).

Ενώ η μονεταριστική άποψη επισημαίνει την πιθανότητα αποτυχίας του συστήματος της αγοράς λόγω του κράτους, δεν παρέχει κάποια συστηματική σύνδεση μεταξύ κράτους και αποτυχίας της αγοράς. Μια τέτοια σύνδεση έχει προσφέρει η θεωρία περί κοινωνικής ασφάλισης του Martin Feldstein. Ο Feldstein (που μεταξύ άλλων έχει διατελέσει οικονομικός σύμβουλος του προέδρου R. Reagan) υποστήριξε σ' ένα περίφημο

άρθρο του του 1974, ότι η εισαγωγή του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στις ΗΠΑ είναι υπεύθυνη για τη μείωση της συσσώρευσης κεφαλαίου στη χώρα αυτή κατά το ήμισυ περίπου. Η συλλογιστική είναι πολύ ενδιαφέρουσα και αξίζει συνοπτική παρουσίαση. Υποτίθεται ότι τα νοικοκυριά έχουν ένα άριστο διαχρονικό επίπεδο κατανάλωσης-αποταμίευσης, στο οποίο επιδιώκουν να ευρίσκονται. Επίσης υποτίθεται ότι τα νοικοκυριά θεωρούν όλα τα είδη χρηματικών πόρων που έχουν ως στενά υποκατάστατα (as set substitution). Η εισαγωγή της κοινωνικής ασφάλισης (κρατικών συντάξεων) συνεπάγεται τη συνεισφορά από τα νοικοκυριά ενός μέρους του εισοδήματός τους για λήψη κρατικής σύνταξης όταν συνταξιοδοτηθούν. Δεδομένου ότι τα νοικοκυριά θεωρούν τις συνεισφορές αυτές ως μελλοντικό εισόδημα (αποταμίευση), μειώνουν την τρέχουσα αποταμίευσή τους κατά ένα ποσό ισοδύναμο των συνεισφορών τους. Εδώ όμως παρουσιάζεται το εξής πρόβλημα. Η κοινωνική ασφάλιση στις περισσότερες δυτικές χώρες είναι «pay-as-you-go», δηλαδή το κράτος δεν διατηρεί ένα «κεφάλαιο» ισοδύναμο με τις αναμενόμενες πληρωμές συντάξεων, αλλά αντίθετα χρησιμοποιεί τις τρέχουσες συνεισφορές για τη χρηματοδότηση τρεχουσών πληρωμών για συντάξεις, εν αναμονή λήψης συνεισφορών για τη χρηματοδότηση αυτών που εργάζονται τώρα (συνεισφερόντων) από την επόμενη ενεργό γενιά. Η παράλληλη έλλειψη του κεφαλαίου και της πεποίθησης των νοικοκυριών για την ύπαρξή του, και συνεπώς της μείωσης των αποταμιεύσεών τους, οδηγεί σε αντίστοιχη με την τελευταία μείωση των αποταμιεύσεων, τις οποίες ο Felstein εξισώνει με την «κεφαλαιουχική συσσώρευση».

Η υπόθεση Feldstein έχει τύχει ιδιαίτερης προσοχής (και κριτικής) για το λόγο ότι αποτελεί ιδιαίτερα σημαντική κριτική του λεγόμενου «κράτους ευημερίας», που οι λειτουργίες του (π.χ. κοινωνική ασφάλιση) εμφανίζονται υπεύθυνες για τη μείωση της κεφαλαιουχικής συσσώρευσης (συνεπάγεται της ανάπτυξης) των δυτικών χωρών. Η ορθότητα της υπόθεσης αυτής, συνεπώς, αποτελεί έναν παραπέρα λόγο για τον περιορισμό της κρατικής παρέμβασης, η οποία εδώ φαίνεται να

είναι λόγος συστηματικής μείωσης της οικονομικής ενεργητικότητας και όχι μόνο: στο βαθμό που ο συνεισφέρων πληθυσμός αυξάνεται διαχρονικά και/ή το ποσοστό συνεισφορών αυξάνεται, το αποτέλεσμα μπορεί να είναι μια διαρκής τάση μείωσης της συσσώρευσης. Το κράτος δηλαδή, γίνεται λόγος μιας τάσης προς αποτυχία ή κρίση του συστήματος αγοράς. Από τις θεωρητικές κριτικές της υπόθεσης Feldstein, ενδιαφέρον έχει αυτή του James Tobin (1980), που επισημαίνει ότι νοικοκυριά με χαμηλά εισοδήματα και περιορισμούς ρευστότητας μπορεί να αδυνατούν να μειώσουν τις αποταμιεύσεις τους (π.χ. επειδή δεν έχουν!) και/ή να δανειστούν, όταν αυξάνονται οι συνεισφορές τους για κοινωνική ασφάλιση. Επιπλέον, οι περισσότερες προσπάθειες εμπειρικής διερεύνησης της υπόθεσης Feldstein δεν υποστηρίζουν την άποψη αυτή (πρβλ. Kessler et al, 1981, για μια περίληψη).

Η κριτική του Tobin αμφισβητεί την ισχύ της υπόθεσης Feldstein, αλλά όχι και τη λογική της. Η αμφισβήτηση αυτή έχει προέλθει από την επανάσταση των «ορθολογικών προσδοκιών» (rational expectations) των νεοκλασικών οικονομολόγων, όπως οι Barro (1974) και Lucas (1975). Ο Barro, για παράδειγμα, ισχυρίστηκε ότι τα νοικοκυριά θεωρούν τις συνεισφορές για κοινωνική ασφάλιση «φόρους». Λόγω των ορθολογικών τους προσδοκιών αναμένουν τις μελλοντικές τους συνεισφορές (φόρους) και αποφεύγουν να αυξήσουν την τρέχουσα κατανάλωσή τους όταν λαμβάνουν πληρωμές από συντάξεις. Έτσι, οι συνεισφορές για κοινωνική ασφάλιση δεν αλλοιώνουν το άριστο επιθυμητό επίπεδο κατανάλωσης-αποταμίευσης των νοικοκυριών, άρα το κράτος είναι αδύναμο να βλάψει στη συγκεκριμένη περίπτωση! Γενικότερα, σύμφωνα με τον Lucas και τη σχολή των ορθολογικών προσδοκιών, οι κρατικές παρεμβάσεις αντισταθμίζονται από τη συμπεριφορά των ορθολογικών νοικοκυριών, στο βαθμό τουλάχιστον που δεν είναι μη-αναμενόμενες. Έτσι, μόνο μη-αναμενόμενες πολιτικές μπορεί να έχουν κάποιο αποτέλεσμα. Υποθέτοντας επιπλέον την ύπαρξη συνεχούς ισορροπίας στην αγορά, συμπεραίνεται ότι οι οικονομικές διακυμάνσεις είναι απλώς «κινούμενα σημεία ισορροπίας» (moving equilibria).

Από τις σημαντικότερες κριτικές της σχολής των ορθολογικών προσδοκιών είναι αυτή του Tobin (1980), ο οποίος εναντιώθηκε στην υπόθεση ύπαρξης συνεχούς ισορροπίας για την έλλειψη ρεαλισμού της, ή/και την ύπαρξη κάποιων νέων εμπειρικών δεδομένων που να τη δικαιολογούν. Νέων, μια και ουσιαστικά η σχολή αυτή απλά ισχυρίζεται την ορθότητα αυτού που οι Agtow-Debreu έχουν τουλάχιστον προσπαθήσει να αποδείξουν. Η αντίληψη αυτή του Tobin επαναβεβαιώνει την ανάγκη ύπαρξης παρεμβατικής πολιτικής από το κράτος, και επίσης την, κατά τον Tobin, δυνατότητα επιτυχίας της.

Συνοπτικά, η μέχρι τώρα ανασκόπηση των ορθόδοξων νεοκλασικών θεωρήσεων περί αποδοτικότητας του συστήματος αγοράς δείχνει ότι όλες αυτές οι θεωρήσεις πιστεύουν στη δυνατότητα άριστης κατανομής των πόρων μέσω αυτού του συστήματος, αλλά διαφέρουν ως προς το πώς αυτή μπορεί να επιτευχθεί. Οι μονεταριστές και νεοκλασικοί (ορθολογικές προσδοκίες) πιστεύουν ότι ο μηχανισμός των τιμών μπορεί από μόνος του να επιτύχει άριστη κατανομή χωρίς σταθεροποιητική διορθωτική κρατική παρέμβαση, που μόνο κακό μπορεί να προκαλέσει (μονεταριστές) ή είναι απλά αναποτελεσματική (νεοκλασικοί). Αντίθετα, οι κεϋνσιανοί πιστεύουν ότι ο μηχανισμός των τιμών δεν μπορεί να κατανείμει τους πόρους άριστα ελλείψει κρατικής παρέμβασης, μπορεί όμως μέσω τέτοιας παρέμβασης. Και στις δύο περιπτώσεις, τυχούσες αποτυχίες του συστήματος της αγοράς οφείλονται σε λάθη πολιτικής, κατά συνέπεια όχι σε λόγους αποτυχίας ενδημικούς στο σύστημα αγοράς και στο μηχανισμό των τιμών και της κρατικής παρέμβασης, δηλαδή του καπιταλιστικού συστήματος συνολικά. Και όμως η απλή παραδοχή από πλευράς ενός εξωτερικού παρατηρητή ότι «έχουν όλοι δίκιο», δηλαδή και οι κεϋνσιανοί περί αποτυχίας της αγοράς, και οι μονεταριστές περί αποτυχίας του κράτους, συνεπάγεται τη λογική πιθανότητα αποτυχίας του συστήματος! Βέβαια, το σημαντικό είναι να εξηγήσει κανείς πώς και γιατί. Μια τέτοια εξήγηση μπορεί να βρεθεί μέσα στα πλαίσια της ορθόδοξης νεοκλασικής θεώρησης, μέσω της σχετικά πρόσφατης βιβλιογραφίας περί «αγορών και ιεραρχιών» (πρβλ. κατωτέρω). Έξω από τα πλαίσια

της νεοκλασικής ορθοδοξίας, μια τέτοια εξήγηση δίνεται από τη μαρξική θεώρηση που εξετάζω στην επόμενη ενότητα.

Παρά τη συνήθη επίκληση της ανάγκης για μικροθεμελίωση της μακροοικονομικής θεωρίας από τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, είναι δυνατό να επιχειρηματολογήσει κανείς ότι οι έως εδώ εξατασθείσες θεωρίες «αποτυχίας της αγοράς» ή «αποτυχίας του κράτους» στερούνται θεμελιώσεως σε πολυμικροοικονομικό επίπεδο. Τέτοια θεμελίωση μπορεί να επιτευχθεί μέσω της θεωρίας του «κόστους συναλλαγών». Το ενδιαφέρον της, όσον αφορά τους σκοπούς αυτής της εργασίας, είναι ότι η θεμελίωση αυτή μπορεί να οδηγήσει σε μια νεοκλασική θεωρία «καπιταλιστικής αποτυχίας» ή κρίσης, όπως εξηγώ αμέσως. Κατ' αρχήν, η θεωρία του «κόστους συναλλαγών» έχει σαν βάση το κλασικό πλέον άρθρο του Ronald Coase (1973) για τη «Φύση της Εταιρίας». Στο άρθρο αυτό ο Coase αντιπαραθέσε την αγορά (μηχανισμός των τιμών) και την εταιρία (επιχείρηση) ως τρόπους κατανομής των πόρων. Η πρώτη, επεσήμανε ο Coase, βασίζεται σε ηθελημένες συναλλαγές, ενώ η δεύτερη στην ύπαρξη ιεραρχίας, και πιο συγκεκριμένα στη δυνατότητα του συντελεστή παραγωγής «κεφάλαιο» να διατάζει το συντελεστή παραγωγής «εργασία». Το ερώτημα που τίθεται για τον Coase, δεδομένης της υπόθεσής του για την προϋπαρξη του μηχανισμού των τιμών, και δεδομένης της ύπαρξης επιχειρήσεων, είναι γιατί υπάρχουν οι επιχειρήσεις, ή πιο απλά, γιατί κάποιιοι (οι εργαζόμενοι) «δέχονται» να θυσιάσουν την αυτονομία τους και να δουλέψουν για κάποιους άλλους (εργοδότες) στα πλαίσια της θεσμικής μορφής της εταιρίας. Η απάντηση που έδωσε ο Coase ήταν ότι η χρήση του μηχανισμού των τιμών σχετίζεται με συχνά απαγορευτικό υψηλό κόστος συναλλαγών, κόστος που μπορεί να μειωθεί αν ο μηχανισμός της αγοράς αντικατασταθεί από ιεραρχική οργάνωση. Κόστος που απορρέει από συναλλαγές είναι αυτό της συλλογής πληροφοριών (information costs), διαπραγματεύσεως (bargaining cost), σύναψης συμβολαίων (contracting costs) και αστυνόμευσης-επιβολής των συμφωνημένων (policing-enforcement costs). Λόγος μείωσης της μορφής αυτής του κόστους μέσω της επιχείρησης είναι η μείωση του αριθμού των

συναλλαγών (όταν π.χ. ο εργοδότης διατάζει τέσσερις εργαζομένους αντί και οι πέντε να διαπραγματεύονται ξεχωριστά μέσω του μηχανισμού των τιμών), η υποτιθέμενη ανάπτυξη συνεργατικής νοοτροπίας μεταξύ εργατών και εργοδοτών στην επιχείρηση και η δυνατότητα του εργοδότη να θέτει τέλος σε παρατεταμένες διαπραγματεύσεις, χρησιμοποιώντας τη δύναμή του, π.χ. εκφοβισμό απόλυσης. Για τους λόγους αυτούς θεωρείται ότι η επιχείρηση αποτελεί λύση στην «αποτυχία της αγοράς», που απορρέει από το υπερβολικό κόστος των συναλλαγών όταν γίνεται χρήση της τελευταίας.

Μετά από μια ιδιαίτερα μακρά περίοδο επώασης, η θεωρία του Coase έχει πρόσφατα αποτελέσει το θεμέλιο λίθο της «νεοθεσμικής» θεώρησης των «θεσμικών μορφών στον καπιταλισμό», μιας θεώρησης που απολαμβάνει ιδιαίτερη εκτίμηση και είναι αντικείμενο έρευνας και συζήτησης μεταξύ ορθόδοξων και μη οικονομολόγων. Κύριος συντελεστής της αναδίωξης αυτής της θεωρίας του Coase είναι ο Oliver Williamson. Ο τελευταίος, σε μια σειρά άρθρων και διδλίων του (Williamson, 1975, 1981, 1985), επέκτεινε τη θεώρηση του Coase, ειδικότερα προς την κατεύθυνση της εξήγησης των λόγων για τους οποίους το κόστος συναλλαγών τείνει να είναι υψηλότερο όταν χρησιμοποιείται ο μηχανισμός των τιμών απ' όσο όταν χρησιμοποιείται η εταιρία. Τέτοιος λόγος είναι κατά τον Williamson η συνύπαρξη «περιορισμένου ορθολογισμού» (bounded rationality), «καιροσκοπισμού» (opportunism) και «εξειδικευμένων ενεργητικών» (asset specificity). Σύμφωνα με τον Williamson, η ύπαρξη ιεραρχίας στην επιχείρηση τείνει στην αύξηση της δυνατότητας ορθολογισμού, στη μείωση του καιροσκοπισμού των εργατών και των μέσων-διευθυντών και στην αποφυγή των προβλημάτων των παρατεταμένων διαπραγματεύσεων, που δημιουργεί η ύπαρξη εξειδικευμένων ενεργητικών και κατά συνέπεια η ύπαρξη κόστους, εξόδου που αναγκάζει τα διαπραγματευόμενα μέρη να συνεχίσουν τις διαπραγματεύσεις λόγω π.χ. του υψηλού κόστους αυτού. Το αποτέλεσμα, κατά τον Williamson, της συνύπαρξης των τριών αυτών συνθηκών είναι η τάση αποτυχίας της αγοράς και η τάση αντικατάστασης της τελευταίας από ιεραρχίες, και συγ-

κεκριμένα από την επιχείρηση, ως την πλέον αποδοτική θεσμική μορφή κατανομής των πόρων στον καπιταλισμό. Σημαντικό στη θεώρηση αυτή, σε αντίθεση με την κρατούσα αντίληψη που θεωρεί την ολιγοπωλιακή για παράδειγμα επιχείρηση ως λόγο αποτυχίας της αγοράς, είναι ότι η θεώρηση του κόστους συναλλαγών τη βλέπει ως λύση μιας ενδημικής τάσης τέτοιας αποτυχίας στο πολυ-μικροοικονομικό επίπεδο των συναλλαγών.

Η θεωρία του κόστους συναλλαγών έχει χρησιμοποιηθεί από γνωστούς οικονομολόγους, όπως π.χ. από τον Αιγω (1970), για να εξηγήσει την ύπαρξη της θεσμικής μορφής του κράτους στον καπιταλισμό ως αποτέλεσμα της αποτυχίας της αγοράς. Ενώ όμως οι Coase και Williamson αντιπαραθέτουν το μηχανισμό των τιμών στην επιχείρηση, ο Αιγω αντιπαραθέτει τον ιδιωτικό τομέα συνολικά (μηχανισμός τιμών και επιχειρήσεις) στο δημόσιο τομέα (κράτος), και εξηγεί τον τελευταίο ως αποτέλεσμα της αποτυχίας του ιδιωτικού τομέα λόγω του υψηλού κόστους συναλλαγών όταν γίνεται χρήση του τελευταίου. Κατά τον Αιγω, τα κόστη αυτά αποτελούν τη βάση ύπαρξης στιγμών αποτυχίας, όπως π.χ. εξωτερικές οικονομίες και επιβαρύνσεις και ολιγοπωλιακές παρεκκλίσεις. Ενδιαφέρον είναι ότι και ο ίδιος ο Coase στο άρθρο του του 1960, χρησιμοποίησε ανάλογη συλλογιστική για την εξήγηση του κράτους, ξεκινώντας από την παρατήρηση ότι οι επιχειρήσεις, όπως και κάθε θεσμική μορφή κατανομής των πόρων σε οποιοδήποτε σύστημα παραγωγής που βασίζεται σε συναλλαγές, έχει κάποιο κόστος συναλλαγών. Έτσι, παρατήρησε, είναι δυνατόν το κόστος συναλλαγών του μηχανισμού τιμών και της επιχείρησης να μειωθεί όταν παρέμβει μια «δημόσια ιεραρχία» (το κράτος), που βοηθάει στην εξοικονόμηση κόστους συναλλαγών, θέτοντας τους «όρους του παιχνιδιού» και κάνοντας χρήση του «νόμου» και των «μηχανισμών καταστολής». Εξυπακούεται ότι και η χρήση του κράτους σχετίζεται με την ύπαρξη κόστους συναλλαγών.

Η τελευταία παρατήρηση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όταν ιδωθεί ειδικά σε συνάρτηση με τις απόψεις των μονεταριστών περί «αποτυχίας του κράτους». Είναι δηλαδή σχετικά εύκολο

να ερμηνεύσει κανείς εκ νέου τις απόψεις του Friedman και άλλων σχετικά με την επιδίωξη του ιδίου συμφέροντος των πολιτικών σε όρους «καιροσκοπικούς», και τη μη-αποδοτικότητα (λαθών πολιτικής) των τελευταίων, σε όρους περιορισμένου ορθολογισμού, που οδηγούν σε υψηλά κόστη συναλλαγών όταν γίνεται χρήση του κράτους. Μια τέτοια, μάλλον κυκλική (και κατά συνέπεια όχι ιδιαίτερα διαφωτιστική) ανάλυση, έχει παρά ταύτα την ακόλουθη σημαντική συνέπεια: ότι δηλαδή, η χρήση μικροθεμελίωσης των απόψεων των κεϋνσιανών και μονεταριστών οικονομολόγων μέσω της θεωρίας του κόστους συναλλαγών, μπορεί να οδηγήσει μέσω της γενίκευσης της θεωρίας περί αποτυχίας της αγοράς, σε μια θεωρία «θεσμικής αποτυχίας» (institutional failure) στον καπιταλισμό. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, επιδίωξη της οικονομικής επιστήμης θα είναι η ανεύρεση του ιδανικού συνδυασμού θεσμικών μορφών κατανομής των πόρων (κυρίως μηχανισμός των τιμών, επιχείρηση και κράτος), που να επιτυγχάνει την ελαχιστοποίηση του κόστους συναλλαγών. Όμως, πράγμα που είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αυτή καθεαυτή η πιθανότητα σύγχρονης αποτυχίας και των τριών αυτών θεσμικών μορφών (που δεν αποκλείεται στην παραπάνω θεώρηση), παρέχει τη βάση μιας νεοκλασικής θεωρίας της αποτυχίας του συστήματος της αγοράς, σε αντιπαράθεση (ή σύγκριση) με τη θεώρηση της μαρξικής σχολής. Μια ανάλογη με τη φαινομενικά αυτή παράδοξη παρατήρηση κάνει και ο γνωστός οικονομικός ιστορικός, Oliver North (1981).

Συμπερασματικά, το κύριο επιχείρημα της ενότητας αυτής είναι ότι η διαμάχη μεταξύ κεϋνσιανών και μονεταριστών σχετικά με την αποτυχία της αγοράς ή του κράτους αντίστοιχα, μπορεί να λυθεί υπέρ και των δύο, δηλαδή της αποτυχίας της αγοράς και του κράτους, μέσω της θεωρίας του κόστους συναλλαγών! Η θεώρηση αυτή, την οποία έχω αναπτύξει περισσότερο διεξοδικά αλλού (Pitelis, 1991), μπορεί να ιδωθεί ως μία νεοκλασική θεωρία «καπιταλιστικής αποτυχίας», που πάντως επισημαίνει την πιθανότητα, αλλά όχι και την αναγκαιότητα μιας τέτοιας αποτυχίας (κρίσης) του συστήματος αγοράς. Αντίθετα, η μαρξική θεώρηση ισχυρίζεται ότι υπάρ-

χει η αναγκαιότητα αυτή εξαιτίας παραγόντων που είναι ενδημικοί στον καπιταλισμό.

2. Μαρξικές θεωρίες της καπιταλιστικής κρίσης

Σε αντίθεση με την ορθόδοξη νεοκλασική θεώρηση, η μαρξική θεωρία αναφέρεται στην κρίση του συστήματος συνολικά, και όχι απλά σε αποτυχίες (failures) της μιας ή της άλλης από τις θεσμικές μορφές του συστήματος. Η θεωρία της κρίσης έχει ιδιαίζουσα σημασία στη μαρξική θεωρία για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, η κρίση δείχνει ότι ο καπιταλισμός, πέρα από το ότι βασίζεται σε ανισότητες (κάτοχοι και μη-κάτοχοι των μέσων παραγωγής), αποτελεί επίσης και έναν μη-αποδοτικό (inefficient) τρόπο κατανομής των πόρων. Δεύτερον, στο βαθμό που σύμφωνα με τη μαρξική θεωρία ο καπιταλισμός είναι ένας μεταβατικός «τρόπος παραγωγής» ή «κοινωνικός σχηματισμός»¹, είναι δυνατόν (αν και όχι απαραίτητο) η κρίση να είναι το προοίμιο της μετάβασης στο επόμενο σύστημα, το σοσιαλισμό. Στη συνέχεια, επιχειρείται η συνοπτική παρουσίαση της ιδιαίτερα εκτεταμένης βιβλιογραφίας από τους μαρξιστές στο θέμα αυτό.

Κατ' αρχήν είναι χρήσιμο να διακρίνουμε μεταξύ των «όρων της κρίσης», των συνθηκών δηλαδή που κάνουν την κρίση δυνατή στον καπιταλισμό, και των «θεωριών περί κρίσης», δηλαδή του προσδιορισμού των αιτιακών παραγόντων που οδηγούν στην κρίση. Σύμφωνα με τους μαρξιστές, οι τρεις κύριες συνθήκες (όροι) της κρίσης είναι: πρώτον, η συνύπαρξη του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και της ιδιωτικής ιδιοποίησης στον καπιταλισμό, και οι συναφείς με αυτήν ανισότητες στο εισόδημα· δεύτερον, η ύπαρξη πολλών ασυγχρονιών μεταξύ των κεφαλαίων (εταιριών), δηλαδή η «αναρχική» φύση του καπιταλισμού². τρίτον, το γεγονός

1. Για ορισμούς, βλ. Fine και Harris (1979).

2. Η «αναρχική φύση του καπιταλισμού» έχει θεωρηθεί ως λόγος ύπαρξης «μη

ότι ο καπιταλισμός είναι χρηματική (monetized) οικονομία, πράγμα που επιτρέπει τη διάρρηξη της συγχρονίας αγοράς/πώλησης, που βρίσκεται για παράδειγμα στις ανταλλακτικές (barter) οικονομίες. Σε αντίθεση, ωστόσο, με τη νεοκλασική θεώρηση, η μαρξική θεωρία δεν παραμένει στους όρους ή τις συνθήκες της κρίσης, αλλά προτείνει αιτιακούς παράγοντες που τείνουν να μετατρέψουν τις συνθήκες κρίσης σε πραγματική κρίση. Οι τρεις πλέον γνωστοί παράγοντες (θεωρίες της κρίσης) είναι οι ακόλουθοι: πρώτον, η θεωρία της αύξουσας οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου-πτωτικής τάσης του κέρδους· δεύτερον, η θεωρία της υποκατανάλωσης και της κρίσης πραγματοποίησης και τρίτον, η θεωρία της αυξανόμενης δύναμης της «εργασίας» (εργατικής τάξης). Παρά το ότι ξεχωρίσαμε τη θεωρία της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους ως ιδιαίτερη θεωρία, και οι τρεις βασίζονται στην πτωτική τάση, αλλά διαφέρουν μεταξύ τους με αναφορά στους λόγους που οδηγούν στην πτώση, και στις μορφές που παίρνει αυτή η τάση.

Ο «νόμος» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους (ΠΤΚ) είναι κατ' αρχήν, σύμφωνα με τον Marx ο πλέον θεμελιώδης «νόμος» της «σύγχρονης» οικονομίας. Σε πολύ απλούς όρους, ο «νόμος» αυτός μπορεί να διατυπωθεί ως εξής. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού οδηγεί σε μια αύξηση της οργανικής σύνθεσης, δηλαδή της αναλογίας σταθερού κεφαλαίου (κεφαλαιουχικός εξοπλισμός, κτίρια, πρώτες ύλες κλπ.) προς μεταβλητό κεφάλαιο (εργατική δύναμη), που ορίζονται σε όρους αξίας. Μπορεί ν' αποδειχτεί (βλ. π.χ. Sweezy, 1942) ότι το ποσοστό του κέρδους συνδέεται θετικά με το βαθμό υπεραξίας (αξία προϊόντος πλέον της απαραίτητης για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης) ή το βαθμό εκμετάλλευσης, και αρνητικά με την οργανική σύνθεση του κεφα-

αναλογικότητας» (disproportionality) μεταξύ των διαφόρων τομέων παραγωγής σε μια οικονομία της αγοράς, καθώς επίσης και των κρίσεων εξαιτίας της «μη-αναλογικότητας». Στην παρούσα εργασία δεν υπεισέρχομαι στις συζητήσεις σχετικά με τις κρίσεις αυτές. Για περισσότερα, βλ. π.χ. Kalecki (1971).

λαίου. Προκύπτει απ' αυτό ότι τυχόν αύξηση της τελευταίας συνεπάγεται την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους. Το θέμα βέβαια είναι γιατί αυξάνεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Αυτό εξηγείται στη μαρξική θεωρία με το επιχείρημα ότι η ταξική πάλη από τη μια πλευρά και ο ανταγωνισμός μεταξύ των διαφόρων κεφαλαίων από την άλλη, οδηγούν σε μια τάση για εισαγωγή νέων τεχνολογιών που εξοικονομούν εργασία (labour saving technical progress). Η «εκδίωξη» της ζωντανής εργασίας από την παραγωγή αυξάνει την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και κατά συνέπεια μειώνει το ποσοστό του κέρδους, εκτός βέβαια, αν ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης αυξηθεί επαρκώς ώστε να αντισταθμίσει την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Δεδομένων των ορίων (τεχνικών, όπως το ότι η μέρα έχει 24 ώρες, και κοινωνικοπολιτικών, π.χ. αντίσταση των εργατών) στην αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, και δεδομένης της απουσίας τέτοιων ορίων στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, θεωρείται ότι τελικά οι αυξήσεις στην οργανική σύνθεση θα οδηγήσουν στην ΠΤΚ.

Πέρα από το «βαθμό εκμετάλλευσης», άλλοι παράγοντες που μπορεί να λειτουργήσουν ως αντίρροπες τάσεις που δεν επιτρέπουν την εκδήλωση των αποτελεσμάτων του «νόμου», είναι κατά τον Marx οι μειώσεις των μισθών, το εξωτερικό εμπόριο, οι αυξήσεις του μετοχικού κεφαλαίου (joint stock capital), δηλαδή των επιχειρήσεων περιορισμένης ευθύνης, ο σχετικός υπερπληθυσμός που τείνει να μειώνει τους μισθούς, και η πτώση της αξίας των στοιχείων του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου. Κατά τους Fine και Harris (1979), η ύπαρξη των αντίρροπων τάσεων και η παρατήρησή τους ότι στο συνολικό επίπεδο παραγωγής – κυκλοφορίας – ανταλλαγής, οι ίδιοι παράγοντες που οδηγούν στην εκδήλωση του «νόμου» της ΠΤΚ, οδηγούν επίσης και στην εκδήλωση των αντίρροπων τάσεων, θα έπρεπε να μας οδηγήσουν στην εκ νέου ονομασία του «νόμου» αυτού σε νόμο της ΠΤΚ και των αντίρροπων τάσεων. Πέρα απ' αυτή την αντίληψη, το γεγονός της συνύπαρξης της τάσης και των αντίρροπων τάσεων, με

την παράλληλη δυσκολία εμπειρικής επαλήθευσης του «νόμου (ή ερμηνείας μέσω του «νόμου» τυχόν παρατηρούμενης τάσης ΠΤΚ), έχει διχάσει τους μαρξιστές σε αυτούς που αποδέχονται και σε αυτούς που απορρίπτουν το «νόμο». Μεταξύ των κριτικών που έχουν ασκηθεί είναι και η κριτική ότι οι τεχνικές εξελίξεις μπορεί να εξοικονομούν κεφάλαιο και όχι εργασία, οπότε δεν έχουμε αύξηση της οργανικής σύνθεσης. Γνωστοί μαρξιστές, όπως οι Wright (1977) και O'Connor (1987), δέχονται τη λογική αυτής της κριτικής και παρατηρούν ότι τυχόν «σωτηρία» του «νόμου» πρέπει να βασιστεί στο επιχείρημα ότι «οι μηχανές δεν απεργούν», με την έννοια ότι αυτό το τελευταίο συνιστά προτίμηση των επιχειρήσεων σε τεχνικές εξελίξεις εξοικονόμησης της εργασίας.

Υπάρχουν βεβαίως και άλλες κριτικές του «νόμου» αυτού σε λογικό επίπεδο, οι οποίες ωστόσο βρίσκονται εκτός του ενδιαφέροντος της παρούσης εργασίας. Αρκεί στο σημείο αυτό να τονιστεί εκ νέου ότι η λογική ισχύς του νόμου αυτού έχει διχάσει τους μαρξιστές, οι οποίοι δεν τον αποδέχονται ομόφωνα. Μπορούμε να πούμε ότι το ίδιο ισχύει και όσον αφορά την εμπειρική πλευρά του θέματος. Πιο συγκεκριμένα, ο Ernest Mandel (1979) ισχυρίζεται, μεταξύ των άλλων, ότι και η οργανική σύνθεση έχει αυξηθεί ιστορικά και έχει επιπλέον οδηγήσει στην ΠΤΚ. Από την άλλη πλευρά, ο Bob Rowthorn (1976) αμφισβητεί την ορθότητα των επιχειρημάτων του Mandel, ενώ ο Wright (1977) πιστεύει ότι τα υπάρχοντα εμπειρικά στοιχεία ούτε απορρίπτουν ούτε επιβεβαιώνουν το «νόμο». Τέλος, ο Shaikh (1977) πιστεύει ότι τα υπάρχοντα στοιχεία δεν βασίζονται σε μαρξικές κατηγορίες και ότι η χρησιμοποίηση μαρξικών κατηγοριών επιβεβαιώνει την ορθότητα του νόμου. Κλείνοντας το θέμα αυτό, εκείνο που βεβαιώνουν τα ανωτέρω είναι η έλλειψη συμφωνίας επ' αυτού!

Η δεύτερη γνωστή θεωρία κρίσης στο μαρξισμό είναι εκείνη της «υποκατανάλωσης» (underconsumption) και της πραγματοποίησης των κερδών (realization of profits). Αντίθετα με την προηγούμενη θεωρία, που είχε σχεδόν αγνοηθεί από τους μαρξιστές για πολύ μεγάλο διάστημα, η θεωρία της υποκατανάλωσης ήταν ιστορικά ιδιαίτερα δημοφιλής. Μια

σύνοψη των απόψεων των πρώτων υποστηρικτών της θεωρίας αυτής, που περιλαμβάνει ονόματα όπως του Malthus, Sismondi και Hobson, δίνεται στο βιβλίο του Bleaney (1976). Κοινό σε όλους αυτούς τους συγγραφείς, παρατηρεί ο Bleaney, είναι ότι θεωρούν την «υποκατανάλωση» όχι απλά σαν μια φάση του οικονομικού κύκλου, αλλά σαν τάση προς την οποία τείνει μόνιμα η καπιταλιστική οικονομία, ελλείψει αντισταθμιστικών παραγόντων. Απλουστεύοντας κάπως τα πράγματα, υποκατανάλωση σημαίνει ότι η δυνατότητα του πληθυσμού να αγοράσει το προϊόν που είναι δυνατόν να παραχθεί είναι ανεπαρκής· έτσι, το παραγόμενο προϊόν δεν αγοράζεται, ή το προϊόν που θα μπορούσε κάτω από τις υπάρχουσες συνθήκες να παραχθεί δεν παράγεται λόγω της έλλειψης αποτελεσματικής κατανάλωσης (δηλαδή επιθυμίας κατανάλωσης με παράλληλη ύπαρξη χρήματος για την ικανοποίηση της επιθυμίας). Δύο θέματα που έχουν προκαλέσει το ενδιαφέρον των μαρξιστών είναι πρώτον, κατά πόσο η υποκατανάλωση είναι θεωρία κρίσης ή απλώς συνθήκη-όρος για την κρίση, και δεύτερον, κατά πόσο ο ίδιος ο Marx υποστήριξε μια τέτοια θεωρία ή όχι. Κοινό σημείο των δύο αυτών θεμάτων είναι ότι οι περισσότεροι υποστηρικτές της αντίληψης ότι ο Marx δεν υποστήριξε μια τέτοια θεωρία, προτείνουν ότι η «υποκατανάλωση» είναι απλά μια συνθήκη ή ένας όρος για την ύπαρξη κρίσης, αλλά όχι μια ξεχωριστή θεωρία. Γνωστοί υποστηρικτές της ιδέας αυτής είναι οι Mandel (1975) και Mattick (1969). Από την άλλη πλευρά, υποστηρικτές της άποψης ότι η υποκατανάλωση έχει κύρος θεωρίας, όπως ο Sweezy (1942), υποστηρίζουν επίσης ότι αν ο Marx είχε το χρόνο να ολοκληρώσει τις θεωρίες του περί κρίσης, θα είχε δώσει ιδιαίτερη σημασία στη θεωρία της υποκατανάλωσης. Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι οι δύο ομάδες έχουν τη δυνατότητα να παρουσιάζουν αποσπάσματα από τα έργα του Marx που φαίνεται να δικαιώνουν τις απόψεις τους αντίστοιχα. Δύο τέτοια αποσπάσματα από τον I και II τόμο του *Κεφαλαίου* είναι: «τελικός λόγος για όλες τις κρίσεις πάντα παραμένει η φτώχεια και η περιορισμένη κατανάλωση των μαζών».

«είναι καθαρή ταυτολογία να ισχυριστεί κανείς ότι οι κρίσεις

δημιουργούνται από την έλλειψη [...] αποτελεσματικής κατανάλωσης».

Γνωστή επίσης είναι και η γνώμη του Engels ότι «υποκατανάλωση» είναι απλά συνθήκη κρίσης και όχι λόγος κρίσης (Wright, 1977).

Αν και από πλευράς «εξήγησης» των κειμένων συμφωνώ περισσότερο με τους υποστηρικτές της άποψης ότι η υποκατανάλωση υπολαμβάνεται στα κείμενα αυτά ως όρος και όχι ως λόγος κρίσης, αυτό δεν σημαίνει ότι ο όρος δεν μπορεί να αναπτυχθεί σε λόγο, στο βαθμό βέβαια που μπορεί να προταθεί κάποιος λόγος σύνδεσης μιας τάσης υποκατανάλωσης με την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Στην πραγματικότητα, οι σύγχρονοι υποστηρικτές της θεωρίας της υποκατανάλωσης, όπως οι Kalecki (1971), Steindl (1952) και Baran και Sweezy (1966), έχουν κάνει ακριβώς αυτό. Προτείνουν δηλαδή, ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού δημιουργεί μια τάση προς πτωτική τάση της αποτελεσματικής ζήτησης (κατανάλωσης, επένδυσης, εξαγωγικού πλεονάσματος και ελλείμματος του προϋπολογισμού). Σύμφωνα με τον Kalecki, ο λόγος για την τάση αυτή είναι η αύξηση του βαθμού μονοπωλίου (degree of monopoly). Ο «βαθμός μονοπωλίου» μετράται με το βαθμό στον οποίο οι τιμές διαφέρουν από το οριακό κόστος (το κόστος παραγωγής μιας επιπλέον μονάδας), διαιρούμενου διά της τιμής. Για τον Kalecki, ο βαθμός αυτός μονοπωλίου εξαρτάται από παράγοντες όπως ο βαθμός συγκεντροποίησης της παραγωγής σε μικρό αριθμό επιχειρήσεων, από τις πολιτικές διαφήμισης των επιχειρήσεων κλπ., και τείνει να αυξάνεται διαχρονικά. Ο λόγος αυτής της διαχρονικής αύξησης μπορεί να αναζητηθεί στη μαρξική θεωρία της «αύξουσας συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου», που κατά τον Marx οφειλόταν κύρια στην ανάγκη των επιχειρήσεων να εκμεταλλευτούν οικονομίες κλίμακος, που τείνει να αυξήσει το μέγεθος των επιχειρήσεων και να εκδιώξει τις μικρές αντιοικονομικές επιχειρήσεις. Ο μαρξικός αυτός νόμος έχει επιβεβαιωθεί εμπειρικά, όχι τόσο από έρευνες μαρξιστών, αλλά από τη νεοκλασική θεωρία της «βιομηχανικής οργάνωσης». Εκατοντάδες μελέτες στην περιοχή αυτή έχουν καταδείξει μια

τάση αύξησης της συγκέντρωσης της παραγωγής και σε ξεχωριστές αγορές (βιομηχανικούς κλάδους), αλλά και για το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας (aggregate concentration) στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες (πρβλ. το εγχειρίδιο του Clarke, 1985). Αν δεχτούμε ότι οι μονοπωλιακές μορφές οργάνωσης της αγοράς συνδέονται με υψηλότερες τιμές σε σχέση με τις ανταγωνιστικές μορφές οργάνωσης, τότε η αύξηση συγκεντροποίησης συνεπάγεται αύξηση του βαθμού μονοπωλίου³.

Με δεδομένα τα ανωτέρω, το κύριο θέμα στη θεωρία της υποκατανάλωσης είναι γιατί και πώς η τάση αύξησης του βαθμού μονοπωλίου δημιουργεί τάση μείωσης της ενεργού ζήτησης συνολικά, ή τουλάχιστον κατ' αρχήν της κατανάλωσης. Εδώ έχουν προταθεί διάφορα σενάρια. Το απλούστερο είναι η κεϋνσιανή άποψη ότι οι μισθωτοί έχουν μεγαλύτερη ροπή κατανάλωσης από τους καπιταλιστές. Δεδομένου ότι η τάση συγκεντροποίησης της παραγωγής συνεπάγεται αναδιανομή του εισοδήματος από τους μισθούς στα κέρδη, ακολουθεί η τάση υποκατανάλωσης. Ανάλογη είναι η εξήγηση, που ακολουθεί την παρατήρηση ότι η ροπή για κατανάλωση από κέρδη είναι χαμηλότερη, όχι λόγω της σχέσης κερδών-καπιταλιστών, αλλά λόγω του ότι μέρος των κερδών των επιχειρήσεων κατακρατούνται από τις επιχειρήσεις υπό μορφή εσωτερικών αποταμιεύσεων (retained profits). Ένα δεύτερο σενάριο είναι ότι η τάση «κοινωνικοποίησης της ιδιοκτησίας» (αν και όχι του ελέγχου) της παραγωγής μέσω της εμφάνισης και επέκτασης των εταιριών περιορισμένης ευθύνης, δημιουργεί εξ ορισμού τάση αύξησης των εσωτερικών αποταμιεύσεων και κατά συνέπεια τάση υποκατανάλωσης *ceteris paribus* (Pitelis, 1987). Το κύριο θέμα εδώ είναι το *ceteris paribus*. Δηλαδή, δεδομένου ότι οι επιχειρήσεις κατακρατούν τα κέρδη με σκοπό την επένδυση, πρέπει να καταδειχτεί ότι οι προθέσεις αυτές τως επιχειρήσεων δεν εκπληρούνται λόγω κάποιας σχέσης μεταξύ κατανάλωσης και επένδυσης. Αν αυτό δεν συμ-

3. Η άποψη αυτή δεν γίνεται γενικά δεκτή ούτε από τους νεοκλασικούς, βλ. για παράδειγμα Baumol (1982), ούτε από τους μαρξιστές, π.χ. τον Mandel (1967).

βαίνει και η πτώση της κατανάλωσης συνοδεύεται από αύξηση των επενδύσεων, η συνολική ζήτηση δεν μειώνεται απαραίτητα, και κατά συνέπεια το πρόβλημα της «κρίσης πραγματοποίησης των κερδών» (έλλειψης δηλαδή επαρκούς ζήτησης να αγοραστεί το παραχθέν προϊόν) δεν ανακύπτει. Αυτό μας οδηγεί στο, κατά τον Kalecki, «κεντρικό πρόβλημα της πολιτικής οικονομίας του καπιταλισμού» (Kalecki, 1971, σ. 148), δηλαδή της θεωρίας επένδυσης. Μια αρχική υπόθεση (που υπολανθάνει στη γνωστή ορθόδοξη θεωρία του «επιταχυντή») είναι ότι η ζήτηση για επένδυση είναι παράγωγος ζήτηση για κατανάλωση, έτσι πτώση κατανάλωσης οδηγεί σε πτώση επένδυσης κατευθείαν μέσω αυτής της σχέσης. Ένα άλλο επιχείρημα είναι ότι στις αναπτυγμένες βιομηχανικά οικονομίες, πτώση στη ζήτηση των προϊόντων κατανάλωσης δεν συνοδεύεται από μειώσεις τιμών, αλλά αντίθετα από μείωση της παραγωγής και κατά συνέπεια από αύξηση της πλεονάζουσας παραγωγικής δυναμικότητας. Η τελευταία υποτίθεται ότι επιδρά αρνητικά στο ποσοστό του κέρδους, που με τη σειρά του θεωρείται ο κύριος προσδιοριστικός παράγοντας των επενδύσεων, κι έτσι το τελικό αποτέλεσμα είναι πτώση της επένδυσης (Rowthorn, 1981).

Συμπληρωματική προς την ανωτέρω προσέγγιση είναι αυτή του Steindl (1952), που εξετάζει τη σχέση μεταξύ ανάπτυξης ολιγοπωλίου και επενδύσεων. Οι επενδύσεις κατά τον Steindl επηρεάζονται κυρίως από ενδογενείς παράγοντες, όπως ο βαθμός εσωτερικής συσσώρευσης (εσωτερική αποταμίευση), ο βαθμός χρήσης της παραγωγικής δυναμικότητας, το ποσοστό κέρδους και ο βαθμός «μόχλευσης» (σύνολο κεφαλαίου διαιρούμενου διά των ιδίων κεφαλαίων). Σε συνθήκες ολιγοπωλίου, οι πτώσεις στη ζήτηση συνεπάγονται, για τον Steindl, πτώσεις στο συνολικό προϊόν και στο βαθμό χρήσης της παραγωγικότητας, που με τη σειρά τους ενεργούν αρνητικά στην επένδυση. Μακροπρόθεσμα, η ανάπτυξη του ολιγοπωλίου (βαθμός μονοπωλίου) οδηγεί σε αύξηση των περιθωρίων κέρδους και σε παράλληλη μείωση της παραγωγικής δυναμικότητας, και συνεπώς σε μείωση του κινήτρου για επένδυση. Συνολικά, η ανάπτυξη του ολιγοπωλίου τείνει να

οδηγήσει σε στασιμότητα εκφρασμένη σε μορφή «πλεονάζουσας παραγωγικής δυναμικότητας» (excess capacity), συνεπώς «αχρηστευομένων πόρων», που είναι αποτέλεσμα της ανικανότητας του συστήματος να «πραγματοποιήσει» τη δύναμη υπεραξία. Την άποψή του αυτή ο Steindl θεώρησε ως οργανική εξέλιξη της θεωρίας υποκατανάλωσης του Marx, όπως την επανερμήνευσε ο Sweezy (1942). Πέρα από τη σύνδεση ανάπτυξης ολιγοπωλίου-πτώσης της επένδυσης, σημαντική στη θεωρία του Steindl είναι και η πρόταση ότι η τάση υποκατανάλωσης μπορεί να εκδηλώνεται υπό τη μορφή αύξησης της πλεονάζουσας παραγωγικής δυναμικότητας. Η άποψη αυτή, και η θεωρία του Kalecki, χρησιμοποιήθηκαν από τους Baran και Sweezy (1966) στην πλέον γνωστή και διαδεδομένη θεωρία υποκατανάλωσης.

Τα κύρια σημεία της θεωρίας των Baran και Sweezy είναι τα ακόλουθα. Πρώτον, έχουμε ολιγοπωλιακές αγορές, με τα ολιγοπώλια να συμπεριφέρονται συνεργατικά ώστε να μεγιστοποιούν το συνολικό κέρδος για τον κλάδο (δηλαδή ως οιονεί μονοπώλιο), προσπαθώντας παράλληλα να αποτρέπουν την είσοδο ανταγωνιστικών επιχειρήσεων στον κλάδο. Δεύτερον, έχουμε τάση αύξησης της «ολιγοπωλιοποίησης», που δεδομένης της τιμολογιακής πολιτικής των ολιγοπωλίων, οδηγεί σε τάση αύξησης του «πλεονάσματος» (surplus), που ορίζεται όπως η υπεραξία στη θεωρία του Marx (κέρδη, τόκοι, πρόσοδοι, εισόδημα αυτοαπασχόλησης) συν τις «μη χρήσιμες» δαπάνες από επιχειρήσεις και κυβερνήσεις, όπως διαφήμιση, εξοπλισμοί κλπ. Το «πλεόνασμα» χωρίζεται σε πραγματικό και δυνητικό, όπου το τελευταίο είναι εκείνο που θα μπορούσε να παραχθεί αν όλοι οι αχρησιμοποίητοι πόροι είχαν αποδοτική χρήση. Το (ανοδικό) πλεόνασμα μπορεί να καταναλωθεί, επενδυθεί ή αναλωθεί σε μη-χρήσιμες δαπάνες. Διαχρονικά, η κατανάλωση τείνει να πέφτει λόγω της πολιτικής των εταιριών περιορισμένης ευθύνης να αυξάνουν μεταβατικά τα μερίσματα όταν αυξάνονται τα κέρδη. Έτσι, η επένδυση πρέπει να αυξάνεται διαχρονικά για να «γεμίσει το κενό». Αυτό είναι απίθανο, λόγω της τάσης των μονοπωλίων να μη χρησιμοποιούν υπάρχουσες εφευρέσεις, εφόσον τα υπάρχοντα

εργοστάσια-μηχανήματα είναι ακόμη επικερδή. Έτσι, το κενό παραμένει ή απορροφάται από μη-χρήσιμες δαπάνες, κύρια διαφημίσεις, εξοπλισμός και πολιτικές δαπάνες των κυβερνήσεων.

Η θεωρία των Baran και Sweezy είναι ίσως η πλέον ολοκληρωμένη θεωρία υποκατανάλωσης. Πρόσφατα την έχει περαιτέρω επεξεργαστεί ο Lowling (1982), ο οποίος στηριζόμενος απευθείας σε μια μαθηματικοποιημένη ανάπτυξη της θεωρίας του Kalecki και στις πρόσφατες εξελίξεις στη νεοκλασική θεωρία της βιομηχανικής οργάνωσης, οδηγήθηκε στα ίδια συμπεράσματα με τους Baran και Sweezy. Από την άλλη πλευρά, η θεωρία αυτή έχει δεχτεί κριτικές, τόσο σε σχέση με τη δημιουργία του «πλεονάσματος», όσο και με την «απορρόφησή» του. Συνοπτικά, έχει υποστηριχτεί ότι ολιγοπωλιακές δομές αγοράς δεν σημαίνουν απαραίτητα μονοπωλιακές τιμολογιακές πολιτικές, άποψη που υποστηρίζεται από μαρξιστές όπως ο Mandel (1967), και νεοκλασικούς όπως π.χ. ο Baumol στη θεωρία του (1982) περί «διαμφισβητούμενων αγορών». Έχει επίσης υποστηριχτεί ότι η θεωρία δεν βασίζεται (και επομένως την απορρίπτει) στην εργασιακή θεωρία της αξίας (πρβλ. Mandel, 1967), και ότι δεν αντιμετωπίζει το ζήτημα της χρηματοδότησης του προϋπολογισμού, αλλά απλά θεωρεί ότι όλος ο κρατικός προϋπολογισμός απορροφά το πλεόνασμα (πρβλ. Bleaney, 1976). Τα ανωτέρω, αν και ενδιαφέροντα, δεν θα με απασχολήσουν περισσότερο εδώ (Για περισσότερα πρβλ. Pitelis, 1991). Αρκεί μόνο να τονιστεί ότι η σύγχρονη «θεωρία υποκατανάλωσης» δεν είναι ασφαλώς μία απλή «συνθήκη κρίσης», αλλά μια λογική κατασκευή με όλα τα στοιχεία ενός θεωρητικού υποδείγματος, με τα δυνατά και αδύνατα σημεία της. Επιπλέον, η θεωρία αυτή λαμβάνει υπόψη όχι μόνο την κατανάλωση, αλλά και την επένδυση (και σε πιο αναπτυγμένες μορφές, άλλες πλευρές συνολικής ζήτησης), άρα είναι μία θεωρία «κρίσης πραγματοποίησης» κι όχι απλά μια θεωρία υποκατανάλωσης. Σημαντικό σε αυτήν είναι η απόδειξη της πιθανότητας μιας κρίσης πραγματοποίησης στον καπιταλισμό, φυσικά, βάσει των υποθέσεων του υποδείγματος.

Η τρίτη μαρξική προσέγγιση στη θεωρία της κρίσης είναι

αυτή της «αύξουσας δύναμης της εργασίας» (rising labour strength). Επιχειρήματα αυτού του τύπου έχει χρησιμοποιήσει ο Marx για να εξηγήσει τον οικονομικό κύκλο (πρβλ. Goldstein, 1985). Πρόσφατη συμβολή στη συζήτηση είναι αυτή των Glyn και Sutcliffe (1972), καθώς και εκείνη των Botty και Crotty (1975). Η κεντρική θέση της θεώρησης αυτής είναι ότι διαχρονικά η δύναμη της «εργασίας» (εργατικής τάξης) αυξάνεται σχετικά περισσότερο από εκείνη του κεφαλαίου, κι αυτό τείνει να μειώνει το ποσοστό κέρδους (σε τιμές αγοράς), πράγμα που τελικά οδηγεί σε κρίση. Οι Glyn και Sutcliffe προσφέρουν μια μακροχρόνια θεωρία διαχρονικής τάσης πτώσης του ποσοστού κέρδους, ενώ οι Botty και Crotty προσφέρουν την κυκλική παραλλαγή της ίδιας θέσης. Πρόσφατα, πολλοί μαρξιστές έχουν αποδεχτεί αυτή τη θεωρία (πρβλ. για μια σύνοψη Devine, 1986), όπως π.χ. ο Itoh (1988), που περιλαμβάνει στη θεωρία το ρόλο της πίστης, καθώς και πολλοί υποστηρικτές της θεωρίας περί «κοινωνικής δομής της συσσώρευσης», στην οποία αναφερόμαστε πιο κάτω. Το κεντρικό επιχείρημα των Botty και Crotty είναι ότι στην ανοδική φάση του οικονομικού κύκλου μειώνεται ο «εφεδρικός στρατός εργασίας», πράγμα που αυξάνει τη διαπραγματευτική δύναμη της εργασίας, και επομένως το μερίδιο των μισθών στο εισόδημα. Μια και το τελευταίο ισούται με ένα, μείον το μερίδιο των κερδών στο εισόδημα, η αύξηση του μεριδίου των μισθών συνεπάγεται πτώση του μεριδίου των κερδών· δεδομένου δε ότι το τελευταίο είναι μέρος του ποσοστού του κέρδους (βλ. κατωτέρω), συνεπάγεται επίσης πτώση στο ποσοστό του κέρδους. Οι Glyn και Sutcliffe από την άλλη μεριά βασίζονται στον «εφεδρικό στρατό». Παρατηρούν απλώς την ιδιαιτερότητα της βρετανικής εργατικής τάξης για να προτείνουν εξήγηση της λεγόμενης «σχετικής πτώσης» (relative decline) του Ηνωμένου Βασιλείου⁴. Η δύναμη της εργατικής τάξης στη Βρετανία ανάγεται στην ιστορική της οργάνωση σε επίπε-

4. Υπάρχουν διάφορες εξηγήσεις της «σχετικής πτώσης του Ηνωμένου Βασιλείου» από διαφορετικές ιδεολογικές πλευρές, σύνοψη των οποίων δίνεται στο βιβλίο των Coates και Hillard (1986).

δο εργοστασίου, και η δύναμη αυτή μαζί με το διεθνή ανταγωνισμό, προσφέρονται ως εξήγηση της «σχετικής πτώσης». Η παραλλαγή της θεωρίας από τον Itoh (1988) είναι περισσότερο εκλεπτυσμένη, και, όπως προανέφερα, λαμβάνει υπόψη το ρόλο της «πίστης», στηριζόμενη ωστόσο στις ίδιες βασικές ιδέες.

Η θεωρία της «αύξουσας δύναμης της εργασίας» έχει τύχει μικτής υποδοχής. Ορισμένοι την έχουν αξιολογήσει θετικά επειδή δίνει έμφαση στην «ταξική πάλη» (π.χ. ο Wright, 1977), πράγμα που δεν ισχύει για τη θεωρία της υποκατανάλωσης. Για άλλους, όπως π.χ. για τους Fine και Harris (1977), η έμφαση στην «ταξική πάλη» αξιολογείται θετικά όσο και αρνητικά: αρνητικά, γιατί στη θεωρία αυτή η «ταξική πάλη» αναλύεται μόνο στο επίπεδο της ανταλλαγής (διεκδικητικοί αγώνες), και όχι στο επίπεδο της παραγωγής. Τέλος, ο Weeks (1979) θεωρεί τη θεωρία αυτή ως ένα «μεγάλο δήμα προς τα πίσω». Οι κριτικές που έχουν ασκηθεί στη θεωρία αυτή είναι τόσο ειδικής όσο και γενικής φύσης. Ειδικής φύσης είναι, για παράδειγμα, η γνώμη του Weisskopf (1979) ότι οι Glyn και Sutcliffe δεν παρέχουν κάποια εξήγηση των λόγων για τους οποίους η εργατική τάξη αυξάνει τη δύναμή της διαχρονικά, αλλά απλά περιγράφουν μια συγκεκριμένη περίπτωση, αυτή της Βρετανίας. Γενικές κριτικές, μεταξύ άλλων, είναι αυτή του Shaikh (1977) ότι η θεωρία δεν βασίζεται στην εργασιακή θεωρία της αξίας, κι έτσι εξισώνει το μερίδιο των κερδών με το βαθμό εκμετάλλευσης, μια εξίσωση που δεν ισχύει απαραίτητα. Στην πραγματικότητα, όπως ο ίδιος ο Marx είχε παρατηρήσει, ακόμη και ένα φθίνον μερίδιο κερδών προς τους μισθούς είναι συμβατό με τον αυξανόμενο βαθμό εκμετάλλευσης. Η παρατήρηση αυτή, ότι αυξανόμενα ποσοστά μισθών μειώνουν το βαθμό εκμετάλλευσης, μόνον συμπτωματικά και κατ' ελάχιστον αμφισβητεί τον κεντρικό πυρήνα της θεωρίας της «αύξουσας δύναμης της εργασίας».

Αυτό που προκύπτει, από τη μέχρι τώρα συνοπτική παρουσίαση των μαρξικών απόψεων, είναι ότι όλες τους αποτελούν αντικείμενο έντονων συζητήσεων και κριτικής, χωρίς καμιά να είναι γενικά αποδεκτή. Επιπλέον, η γενική τάση

είναι οι θεωρίες αυτές να αναπτύσσονται ως ανταγωνιστικές και όχι ως συμπληρωματικές. Αυτό είναι ιδιαίτερα φανερό όσον αφορά, για παράδειγμα, τη θεωρία της υποκατανάλωσης, που προβλέπει ένα αυξανόμενο μερίδιο κερδών στο εισόδημα, και τη θεωρία της αύξουσας δύναμης της εργασίας, που προβλέπει το αντίθετο. Παρόλα αυτά, μια σύνθεση των τριών θεωριών είναι δυνατή, αρκεί να παρατηρήσει κανείς ότι: πρώτον, η τάση αύξησης του μεριδίου των κερδών στη θεωρία της υποκατανάλωσης, όπως έχει καταδειχτεί εδώ, είναι *δυνάμει* και όχι απαραίτητα *πραγματική*. δεύτερον, η κύρια ιδέα της θεωρίας της αύξουσας δύναμης της εργασίας υποθέτει ότι η αύξουσα αυτή δύναμη αυξάνει τα ποσοστά των μισθών, συνεπώς και το μερίδιο των μισθών. Το επιχείρημα που όμως βασίζεται στην υπόθεση ότι το επίπεδο απασχόλησης παραμένει σταθερό, ενώ το κύριο χαρακτηριστικό της κρίσης είναι ακριβώς η τάση πτώσης του επιπέδου απασχόλησης. Δεδομένου ότι το μερίδιο των μισθών στο συνολικό εισόδημα είναι το γινόμενο του ποσοστού μισθών επί του συνόλου της απασχόλησης, αυτό σημαίνει ότι η αύξηση του ποσοστού των μισθών είναι συμβατή με τη μείωση του μεριδίου των μισθών (αύξηση μεριδίου κερδών) που προβλέπει η θεωρία της υποκατανάλωσης. Αυτό μαζί με το γεγονός ότι στην τελευταία θεωρία το κύριο στοιχείο είναι όχι αυτή καθαυτή η αύξηση του μεριδίου κέρδους, αλλά αυτή της πλεονάζουσας παραγωγικής δυναμικότητας, γίνεται φανερό ότι οι δύο θεωρίες είναι λογικά τουλάχιστον συμβατές. Επιπλέον, στο βαθμό που παράλληλα υπάρχει τάση αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, που με τη σειρά της τείνει να μειώνει το ποσοστό κέρδους, οι τρεις θεωρίες μπορούν να ιδωθούν ως συμπληρωματικές.

Στο ανωτέρω σενάριο, όπως παρουσιάστηκε συνοπτικά, είναι δυνατό να περιλάβει κανείς και το ρόλο της θεωρίας έλλειψης αναλογικότητας (*disproportionalities*) μεταξύ των διαφόρων τομέων καπιταλιστικής παραγωγής, τη θεωρία της *σχετικής* εξαθλίωσης της εργατικής τάξης κλπ. Όλα αυτά (πρόβλ. Pitelis, 1991) δεν αναιρούν την κριτική που ασκώ, και σύμφωνα με την οποία οι θεωρίες αυτές (ξεχωριστά ή ύστερα

από τη σύνθεσή τους) έχουν τους κοινούς περιορισμούς ότι δεν εξετάζουν (επαρκώς τουλάχιστον) εκτός από την αγορά (άτομα και επιχειρήσεις), και άλλες θεσμικές μορφές του καπιταλισμού, όπως ιδιαίτερα το κράτος· δεν προβαίνουν σε ειδική θεώρηση του φαινομένου (και ρόλου) της επιχείρησης (που τη θεωρούν δεδομένη) και ιδιαίτερα της πολυεθνικής επιχείρησης. Προσέτι, είναι ουσιαστικά ανιστορικές, πράγμα παράδοξο αν λάβει κανείς υπόψη την έμφαση που αποδίδουν οι μαρξιστές στην ιστορία και την αναγκαιότητα της ιστορικής ανάλυσης. Ειδικά, όσον αφορά το κράτος, όλες αυτές οι θεωρίες είτε δεν το λαμβάνουν υπόψη, είτε απλώς το εισάγουν στην ανάλυση *ex post* ως από μηχανής θεό, ως «εργαλείο» που επιλύει τα αναφυόμενα από την κρίση προβλήματα. Έτσι οι Baran και Sweezy, για παράδειγμα, βλέπουν το κράτος να προσπαθεί να «απορροφήσει» το «πλεόνασμα», οι Glynn και Sutcliffe προτείνουν ότι το κράτος προσπαθεί να αυξήσει το ποσοστό κέρδους κλπ. Περισσότερο εκλεπτυσμένες θεωρήσεις, όπως του Yaffe (1973), δεν ξεφεύγουν από την παραπάνω κριτική (πρβλ. Fine και Harris, 1979).

Εξαίρεση (εν μέρει τουλάχιστον) στον παραπάνω κανόνα είναι η θεωρία του Wright (1977), ο οποίος συσχετίζει διαφορετικές θεωρίες κρίσης με διαφορετικές «στιγμές» ιστορικής ανάπτυξης του καπιταλισμού. Αν και η θεωρία δεν κάνει χρήση ιστορικών στοιχείων, η ανάλυση είναι δυναμική (διαχρονική), και κάνει την «περιοδοποίηση» του καπιταλισμού ενδογενή, προτείνοντας ότι το πέρασμα από το ένα στάδιο στο άλλο επέρχεται ως αποτέλεσμα της υπερπήδησης των «εμποδίων συσσώρευσης» που παρουσιάζονται στο στάδιο αυτό. Συγκεκριμένα, στο αρχικό στάδιο της «πρωταρχικής συσσώρευσης» το κύριο εμπόδιο στη συσσώρευση θεωρείται η μάζα της υπεραξίας, λόγω του περιορισμένου μεγέθους της εργατικής τάξης και της έλλειψης στενής επιτήρησης της εργασίας. Η λύση είναι θεσμικές αλλαγές, όπως μετανάστευση, εκδίωξη αγροτών από τη γη τους (*enclosures*) και το πέρασμα στο εργοστασιακό σύστημα. Στο δεύτερο στάδιο της βιομηχανίας (*manufacture*), εμπόδιο είναι το ποσοστό υπεραξίας εξαιτίας κυρίως της χαμηλής παραγωγικότητας. Λύση είναι οι

τεχνικές αλλαγές εξοικονόμησης εργασίας, κι έτσι έχουμε το νόμο της ΠΤΚ (λόγω αύξουσας οργανικής σύνθεσης). Οικονομικοί κύκλοι που μειώνουν την αξία του κεφαλαίου και τείνουν στην αύξηση της συγκεντροποίησης, και τεχνικές αλλαγές εξοικονόμησης εργασίας που μειώνουν τη διαπραγματευτική δύναμη της εργασίας αυξάνοντας τον εφεδρικό στρατό, θεωρούνται ως λύση στο στάδιο αυτό. Η αύξηση της συγκεντροποίησης οδηγεί στο επόμενο στάδιο, σ' αυτό του μονοπωλιακού κεφαλαίου (monopoly capital). Εδώ έχουμε αυξητική τάση του πλεονάσματος και ως εκ τούτου τάσεις υποκατανάλωσης-κρίση πραγματοποίησης και αύξηση της μαχητικότητας της εργασίας. Η εισαγωγή κεϋνσιανών παρεμβατικών πολιτικών και σύνθετων δομών προαγωγών, συλλογικών διαπραγματεύσεων κλπ. θεωρούνται η λύση στο στάδιο αυτό. Ακολουθεί το στάδιο του αναπτυγμένου μονοπωλιακού κεφαλαίου, όπου το κόστος αναπαραγωγής του συστήματος υποτίθεται ότι αυξάνει λόγω των αντιθέσεων μεταξύ του «συσσωρευτικού» και «νομιμοποιητικού» ρόλου του κράτους. Αποτέλεσμα είναι η χρόνια στασιμότητα με πληθωρισμό. Η λύση εδώ είναι η ενεργός συμμετοχή του κράτους στην παραγωγή με σκοπό την αύξηση της παραγωγικότητας. Τέλος, στο στάδιο του κρατικά κατευθυνόμενου μονοπωλιακού καπιταλισμού (state directed monopoly capitalism), έχουμε τάση πολιτικοποίησης της διαδικασίας συσσώρευσης, με αβέβαια πιθανά αποτελέσματα, όπως π.χ. σοσιαλισμό ή, αντίθετα, μορφές κρατικού καπιταλισμού με υψηλό βαθμό καταναγκασμού.

Η ανάλυση του Wright επιδέχεται κριτική σε πολλά σημεία· ένα βασικό σημείο είναι ότι δεν εξηγεί το εάν και γιατί η ισχύς μιας συγκεκριμένης (θεωρίας) κρίσης σε κάποιο στάδιο συνεπάγεται τη μη-παράλληλη ισχύ (έστω και ως τάση) άλλων θεωριών κρίσης: δεν υπάρχει εμπειριστατωμένη ανάλυση των θεσμικών μορφών του καπιταλισμού, όπως του κράτους, της (πολυεθνικής) επιχείρησης κλπ., που προτείνονται απλώς ως «εργαλεία λύσεις σε προβλήματα συσσώρευσης: δεν αναλύονται τα αίτια και τα αποτελέσματα της διεθνοποίησης της παραγωγής (και της πολυεθνικής επιχείρησης), όπως άλλωστε και ο ίδιος ο Wright παρατηρεί: δεν προσφέρονται,

τέλος, εμπειρικά στοιχεία προς υποστήριξη της θεωρίας. Παρά τα προβλήματα αυτά όμως, η ανάλυση του Wright αποτελεί μια βελτιωμένη μορφή σε σχέση με τις προηγούμενες μαρξικές θεωρήσεις, και τα προβλήματα της τονίζουν ακόμη περισσότερο τις ελλείψεις των προηγούμενων αναλύσεων. Έχω τη γνώμη –κάτι που έχει περάσει απαρατήρητο– ότι η θεώρηση του Wright αποτελεί το φυσικό πρόγονο των σύγχρονων απόψεων περί κρίσης, των θεωριών «ρύθμισης» και «κοινωνικής δομής συσσώρευσης». Παρότι και οι δύο αυτές θεωρήσεις δεν σκοπεύουν απλώς στην ανάλυση της κρίσης, οι απόψεις που εκφράζουν έχουν άμεσες συνέπειες στο θέμα της κρίσης και ως εκ τούτου χρειάζεται να αναφερθούμε συνοπτικά σ' αυτές.

Η θεωρία της «κοινωνικής δομής συσσώρευσης» (ΚΔΣ) στοχεύει κατ' αρχήν στην εξέταση των συγκεκριμένων θεσμικών ιδιαιτεροτήτων της τρέχουσας καπιταλιστικής εποχής, χρησιμοποιώντας την έννοια της ΚΔΣ ως ιστορικά ειδική έκφραση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (πρβλ. Bowles et al, 1986). Η θεωρία αυτή είναι κατ' εξοχήν συνδεδεμένη με συγγραφείς όπως οι Samuel Bowles, Thomas Weisskopf και David Gosdon. Κύρια ιδέα της είναι η ανάπτυξη ενός υποδείγματος για την εξήγηση της ανόδου και πτώσης διαδοχικών ΚΔΣ. Αναγκαία και επαρκής προϋπόθεση για τη συσσώρευση και μεγέθυνση του κεφαλαίου είναι η εγκαθίδρυση ενός συνόλου κοινωνικο-οικονομικών θεσμών που συνιστούν μια ΚΔΣ. Η τελευταία όμως διαβρώνεται προσωρινά από εσωτερικές και εξωτερικές πιέσεις που μειώνουν την αποτελεσματικότητά της στην προώθηση της κερδοφορίας. Αυτό οδηγεί σε κρίση, κατά τη διάρκεια της οποίας αναπτύσσονται πολιτικοί αγώνες με αναφορά στο ζήτημα της «δομικής αναδόμησης», που είναι αναγκαία για την εμφάνιση μιας νέας ΚΔΣ. Η ΚΔΣ, που επέτρεψε τη συνεχή μεγέθυνση των ΗΠΑ κατά τη μεταπολεμική περίοδο, είχε τρεις κύριες διαστάσεις: την Pax Americana (δηλαδή την ηγεμονική θέση των ΗΠΑ), την (περιορισμένη) συμφωνία μεταξύ κεφαλαίου/εργασίας και τη «συμφωνία» μεταξύ πολιτών/κράτους. Οι τρεις αυτές διαστάσεις επέτρεψαν την εγκαθίδρυση μιας επιτυχημένης ΚΔΣ,

η οποία υπήρξε επιτυχής επειδή κατόρθωσε να επιβάλει την ιδεολογία της συσσώρευσης μέσω της επίτευξης ιδιωτικού κέρδους σε όλη την οικονομία. Εσωτερικά προβλήματα (η άρνηση της εργασίας να δεχτεί τη θέση «υποταγής» που της επεβλήθη από το μεταπολεμικό σύστημα) και εξωτερικοί παράγοντες οδήγησαν στη διάβρωση της ΚΔΣ. Με τα παραπάνω δεδομένα, οι υποστηρικτές της θεωρίας της ΚΔΣ καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η πλέον σημαντική θεωρία κρίσης για τη σύγχρονη καπιταλιστική εποχή είναι αυτή της «αύξουσας δύναμης της εργασίας», και προσφέρουν μια σειρά εμπειρικών στοιχείων για να την υποστηρίξουν. Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι ο ίδιος ο Weisskopf (από τους πρώτους υποστηρικτές της άποψης αυτής) σε οικονομετρική του έρευνα του 1985, έδειξε ότι τα δεδομένα, αντίθετα, υποστηρίζουν τη θεωρία «κρίσης πραγματοποίησης» και όχι τη θεωρία της «αύξουσας δύναμης της εργασίας».

Σε αντίθεση με τη μάλλον απλοϊκή προσέγγιση των υποστηρικτών της ΚΔΣ, η θεωρία της «ρύθμισης» προβάλλεται ως η εναλλακτική μαρξική θεώρηση στο νεοκλασικό υπόδειγμα της «γενικής ισορροπίας» (πρβλ. Aglietta, 1979). Στόχος της είναι η ανάλυση των μεταβολών στις κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούν οικονομικές και μη-οικονομικές μορφές, οι οποίες οργανώνονται σε δομές που αναπαράγουν μια καθοριστική δομή, τον «τρόπο παραγωγής». Η μεγέθυνση και οι κρίσεις υποτίθεται ότι αλλάζουν στο χώρο και το χρόνο, με τις κρίσεις να αντιπροσωπεύουν ουσιαστικά την εξάντληση ενός «καθεστώτος συσσώρευσης». Το πλέον γνωστό και σημαντικό επιχείρημα των θεωρητικών της ρύθμισης είναι ότι «εντατικά καθεστώτα συσσώρευσης», που βασίζονται σε μαζική παραγωγή, τείνουν να αντιμετωπίζουν προβλήματα κρίσης της μορφής της αύξουσας οργανικής σύνθεσης-ΠΤΚ, και όχι υποκατανάλωσης-κρίσης πραγματοποίησης.

Μολονότι οι αναλύσεις της σχολής της ρύθμισης είναι πιο εκλεπτυσμένες και έχουν αναφορές σε αναλύσεις άλλων μαρξιστών και μη οικονομολόγων για τις θεσμικές μορφές του καπιταλισμού (π.χ. εταιρίες, πολυεθνικές, κράτος, πρβλ. Boyer, 1986), χαρακτηρίζονται ωστόσο από τις ίδιες ανεπάρ-

κειες που επεσήμανα κατά την κριτική μου στον Wright και σε άλλες θεωρίες κρίσης. Η παρατήρησή μου αυτή επιτρέπει να καταλήξω στο συμπέρασμα ότι παρά τις προόδους της μαρξικής προσέγγισης στα εν λόγω ζητήματα, η τελευταία απέχει ακόμη πολύ από το να είναι σε θέση να παρουσιάσει μια αρκετά ολοκληρωμένη (και συνεπώς γενικά αποδεκτή) θεωρία κρίσης. Μια τέτοια θεωρία θα πρέπει να εξετάζει δυναμικά και ιστορικά την εξέλιξη του συστήματος, της εμφάνισης, του ρόλου, των λειτουργιών, της εξαφάνισης και της αλληλοσυσχέτισης των σημαντικών θεσμικών μορφών του καπιταλισμού ως προϋπόθεση τάσεων κρίσης και αιτία θεσμικών μεταβολών. Ιδιαίτερη σημασία στο σενάριο αυτό θα πρέπει να έχει το ζήτημα του κράτους, της διεθνοποίησης της παραγωγής και της (πολυεθνικής) επιχείρησης, καθώς και η αλληλοσυσχέτιση τόσο μεταξύ τους όσο και με την κρίση.

Ανεξάρτητα από τη νεοκλασική νεοθεσμική θεώρηση των θεσμών του καπιταλισμού, ή σε αντιπαράθεση με αυτή, υπάρχει τώρα μια ολοένα και μεγαλύτερη βιβλιογραφία από μαρξιστές οικονομολόγους που στοχεύει στην εξήγηση του κράτους, της (πολυεθνικής) επιχείρησης κλπ. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η θεωρία του Marglin (1974) για την επιχείρηση, και του Hymer (1970) για τις πολυεθνικές. Επιπλέον είναι γνωστές οι αναλύσεις δεδομένων θεσμών, όπως π.χ. του καπιταλιστικού κράτους και της κρίσης του, (πρβλ. π.χ. Πουλαντζάς, 1969, O'Connor, 1973), και της διεθνοποίησης της παραγωγής (πρβλ. π.χ. Palloix, 1976, και για μια εκτενέστερη συζήτηση των προβλημάτων αυτών Pitelis, 1991). Στο σημείο αυτό αρκεί να τονιστεί ότι οι αναλύσεις τέτοιου είδους χρειάζεται να αναπτυχθούν και να ενσωματωθούν διαλεκτικά και όχι εκλεκτικά στις υπάρχουσες θεωρίες κρίσης. Πρέπει επίσης να ομολογήσουμε ότι το κριτικό αυτό συμπέρασμα είναι απαραίτητο να ιδωθεί σε σχέση με το μέγεθος του επιδιωκόμενου σκοπού. Ενώ για παράδειγμα η νεοκλασική θεωρία αρκείται στην υπόθεση της μη-αποτυχίας του καπιταλισμού, η μαρξική θεώρηση χρειάζεται να αποδείξει επίσης την αναγκαιότητα και το αναπόφευκτο της κρίσης, λαμβάνοντας υπόψη τις δυσκολίες στις οποίες έχω αναφερθεί.

κειες που επεσήμανα κατά την κριτική μου στον Wright και σε άλλες θεωρίες κρίσης. Η παρατήρησή μου αυτή επιτρέπει να καταλήξω στο συμπέρασμα ότι παρά τις προόδους της μαρξικής προσέγγισης στα εν λόγω ζητήματα, η τελευταία απέχει ακόμη πολύ από το να είναι σε θέση να παρουσιάσει μια αρκετά ολοκληρωμένη (και συνεπώς γενικά αποδεκτή) θεωρία κρίσης. Μια τέτοια θεωρία θα πρέπει να εξετάζει δυναμικά και ιστορικά την εξέλιξη του συστήματος, της εμφάνισης, του ρόλου, των λειτουργιών, της εξαφάνισης και της αλληλοσυσχέτισης των σημαντικών θεσμικών μορφών του καπιταλισμού ως προϋπόθεση τάσεων κρίσης και αιτία θεσμικών μεταβολών. Ιδιαίτερη σημασία στο σενάριο αυτό θα πρέπει να έχει το ζήτημα του κράτους, της διεθνοποίησης της παραγωγής και της (πολυεθνικής) επιχείρησης, καθώς και η αλληλοσυσχέτιση τόσο μεταξύ τους όσο και με την κρίση.

Ανεξάρτητα από τη νεοκλασική νεοθεσμική θεώρηση των θεσμών του καπιταλισμού, ή σε αντιπαράθεση με αυτή, υπάρχει τώρα μια ολοένα και μεγαλύτερη βιβλιογραφία από μαρξιστές οικονομολόγους που στοχεύει στην εξήγηση του κράτους, της (πολυεθνικής) επιχείρησης κλπ. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η θεωρία του Marglin (1974) για την επιχείρηση, και του Hymer (1970) για τις πολυεθνικές. Επιπλέον είναι γνωστές οι αναλύσεις δεδομένων θεσμών, όπως π.χ. του καπιταλιστικού κράτους και της κρίσης του, (πρβλ. π.χ. Πουλαντζάς, 1969, O'Connor, 1973), και της διεθνοποίησης της παραγωγής (πρβλ. π.χ. Palloix, 1976, και για μια εκτενέστερη συζήτηση των προβλημάτων αυτών Pitelis, 1991). Στο σημείο αυτό αρκεί να τονιστεί ότι οι αναλύσεις τέτοιου είδους χρειάζεται ν' αναπτυχθούν και να ενσωματωθούν διαλεκτικά και όχι εκλεκτικά στις υπάρχουσες θεωρίες κρίσης. Πρέπει επίσης να ομολογήσουμε ότι το κριτικό αυτό συμπέρασμα είναι απαραίτητο να ιδωθεί σε σχέση με το μέγεθος του επιδιωκόμενου σκοπού. Ενώ για παράδειγμα η νεοκλασική θεωρία αρκείται στην υπόθεση της μη-αποτυχίας του καπιταλισμού, η μαρξική θεώρηση χρειάζεται να αποδείξει επίσης την αναγκαιότητα και το αναπόφευκτο της κρίσης, λαμβάνοντας υπόψη τις δυσκολίες στις οποίες έχω αναφερθεί.

3. Συγκριτική αξιολόγηση των θεωριών περί αποτυχίας και κρίσης.

Συμπεράσματα.

Η τελευταία παρατήρηση της προηγούμενης ενότητας προσδιορίζει και τα όρια συγκρισιμότητας των δύο ιδεολογικά αντιπάλων θεωρήσεων περί κράτους. Ενώ, δηλαδή, η σκοπιά της ορθόδοξης νεοκλασικής (και νεοθεσμικής) αντίληψης είναι αυτή της «επιτυχίας» του συστήματος της αγοράς, από την οποία συνεπώς απορρέει και η ανάγκη εξήγησης τυχόν αποτυχιών (των θεσμικών μορφών) του συστήματος, η μαρξική θεώρηση έχει ως αφετηρία της την υπόθεση ότι υφίσταται τάση αποτυχίας (κρίσης), η οποία υπολαμβάνεται ως προϋπόθεση μετάβασης, και προσπαθεί μ' αυτή την έννοια να εξηγήσει την «επιτυχία» (αναπαραγωγή) του συστήματος. Κρίσιμη επιπλέον διαφορά συνιστά, όπως ήδη έχει επισημανθεί, το ότι η ορθόδοξη θεώρηση αρκείται στην εξήγηση συγκεκριμένων στιγμών αποτυχίας, πράγμα που ισχύει ακόμη κι όταν υπάρχει γενίκευση αυτών των στιγμών όπως, για παράδειγμα, μέσω της θεωρίας του «κόστους συναλλαγών». Αντίθετα, η μαρξική θεώρηση προσπαθεί να εξηγήσει ενδογενώς τις τυχόν τάσεις για κρίση. Με την έννοια αυτή, η μαρξική θεώρηση είναι λιγότερο στατική από τη νεοκλασική ομολόγότης. Τρίτο σημείο διαφοροποίησης μεταξύ των δύο θεωρήσεων είναι η έμφαση της μεν νεοκλασικής θεώρησης στην κοινότητα συμφερόντων μεταξύ των ατόμων (τάξεων), της δε μαρξικής θεώρησης στις αντιθέσεις (πάλη) των τάξεων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να θεωρούνται ως ουσιώδης εξήγηση της επιτυχίας-αποτυχίας των θεσμικών μορφών στον καπιταλισμό, για τη μεν νεοκλασική θεωρία η αποδοτικότητα, για τη δε μαρξική θεώρηση τα ζητήματα της διανομής. Ενδιαφέρον ως προς αυτό έχει π.χ. το ότι η νεοθεσμική θεώρηση τείνει να βλέπει την εμφάνιση μιας θεσμικής μορφής (π.χ. της εταιρίας) ως «λύση» στην «αποτυχία» μιας άλλης θεσμικής μορφής (π.χ. της αγοράς): έτσι, η θεώρηση αυτή τείνει να αρνείται την πιθανότητα συνολικής αποτυχίας (κρίσης). Η μαρξική θεώρη-

ση, αντίθετα, (π.χ. ο Marglin, 1974) αντιλαμβάνεται τη διανομή ως λόγο εμφάνισης νέων θεσμικών μορφών· για παράδειγμα, εξηγεί την επιχείρηση ως προσπάθεια αύξησης του ελέγχου του κεφαλαίου και της εργασίας. Σε γενικές γραμμές τέλος, ενώ η νεοκλασική θεώρηση τείνει να βλέπει τη μονάδα (κύρια τον καταναλωτή) ως την κινητήρια δύναμη της οικονομικής εξέλιξης, η μαρξική θεώρηση τείνει να βασίζεται στις κοινωνικές σχέσεις, π.χ. στις τάξεις, και υπολαμβάνει τη «μονάδα» όπως αυτή μορφοποιείται από το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον, δηλαδή κατά βάση τις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις.

Μολονότι τα όσα αναφέρθηκαν ανωτέρω προσδιορίζουν τα κύρια σημεία διαφοροποίησης μεταξύ των δύο θεωρήσεων σε ό,τι αφορά το ζήτημα των οικονομικών κρίσεων, υπάρχουν πολλά κοινά σημεία μεταξύ τους. Συνοπτικά, και οι δύο θεωρήσεις εξηγούν ατελώς την εμφάνιση και εξέλιξη των θεσμικών μορφών του καπιταλισμού, κυρίως του κράτους, της (πολυεθνικής) επιχείρησης, της αγοράς κλπ. Είναι δυνατόν να ισχυριστεί κανείς ότι στο συγκεκριμένο ζήτημα η νεοκλασική (νεοθεσμική) θεώρηση έχει κάνει σημαντικότερα βήματα από τη μαρξική θεώρηση, η οποία θεωρεί τους θεσμούς είτε ως δεδομένους, είτε απλώς ως αποτέλεσμα της ανάγκης απόσπασης υπεραξίας, και επιπλέον αναλύει τις λειτουργίες αυτών των θεσμών μάλλον «εργαλειακά», ως απόπειρες δηλαδή της καπιταλιστικής τάξης και των «συμμάχων» της, π.χ. του κράτους, να «λύσουν» τα προβλήματα του συστήματος. Πρέπει να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι οι αναλύσεις των δύο σχολών δεν έχουν κατορθώσει να εντάξουν με κατάλληλο τρόπο στα πλαίσια τους τις πλέον εκλεπτυσμένες θεωρήσεις περί θεσμών.

Η τελευταία παρατήρηση θέτει το ζήτημα ότι μια ολοκληρωμένη θεώρηση της σχετικής επιτυχίας-αποτυχίας (κρίσης) του καπιταλιστικού συστήματος προϋποθέτει συνολικά μια ιστορικοεξελικτική θεώρηση που προσπαθεί να εξηγήσει (κι όχι απλώς να δεχτεί) την εμφάνιση, τις λειτουργίες και την εξέλιξη των θεσμών στην αλληλοσυσχέτισή τους, τα αποτελέσματά τους στην επιτυχία-κρίση του συστήματος, καθώς

επίσης και τα αποτελέσματα τους στους θεσμούς. Στον τομέα αυτό η νεοκλασική και η μαρξική θεώρηση έχουν προχωρήσει ελάχιστα. Αυτό είναι παράδοξο, ιδιαίτερα για τη δεύτερη, δεδομένης αφ' ενός της μεθοδολογίας της (που θεωρητικά τουλάχιστον θα έπρεπε να είναι ιστορικο-εξελικτική) και αφ' ετέρου του τελικού της σκοπού, που είναι η εξήγηση και η απόδειξη της αναγκαιότητας και του αναπόφευκτου της κρίσης. Κατά τη γνώμη μου, μια τέτοια προσέγγιση έχει να διδαχτεί και από τις δύο θεωρήσεις, και είναι πολύ σημαντικό στον τομέα αυτό ότι πρόσφατα μαρξιστές και νεοκλασικοί οικονομολόγοι (όπως ο Boyer, 1976 και ο North, 1981, αντίστοιχα) τείνουν να βλέπουν τα σημεία προσέγγισης και διαφωνίας των δύο θεωρήσεων κατά τρόπο μη δογματικό. Τούτο ακριδώς καθιστά ακόμη περισσότερο αναγκαία τη συγκριτική εξέταση των δύο θεωρήσεων, προκειμένου να διευκρινιστούν με σαφήνεια τα μεθοδολογικά τους και άλλα όρια κατά την πρόσβαση του αντικειμένου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aggietta M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation*. Λονδίνο: New Left Books.
- Arrow K. (1970) «The organization of economic activity: issues pertinent to the choice of market versus non-market allocation», εις R.H. Haveman/J. Margolis (επ.), *Public Expenditure and Policy Analysis*. Σικάγο: Markham.
- Arrow K./Debreu G. (1954) «Existence of an equilibrium for a competitive economy», *Econometrica*, 22, 265-90.
- Baran P./Sweezy, P. (1966) *Monopoly Capital*. Harmondsworth: Pelican.
- Barro A. (1974) «Are government bonds net wealth?», *Journal of Political Economy*, 82, 1095-1117.
- Baumol W. (1982) «Contestable markets: an uprising in the theory of industry structure», *American Economic Review*, 72, 1-15.
- Benassy J.P. (1989) «Disequilibrium analysis», εις J. Eatwell et al (επ.), *The New Palgrave. General Equilibrium*. Λονδίνο: Macmillan.
- Bleaney M. (1976) *Underconsumption Theories: a History and Critical Analysis*. Λονδίνο: Lawrence and Wishart.
- Botty R./Crotty J.R. (1975) «Class conflict and macro policy», *Review of Radical Political Economics*, 7(4), 1-19.

- Bowles, S., Gordon, D.M., Weisskopf, T.E. (1986) «Power and profits: the social structure of accumulation and the profitability of the postwar US economy», *Review of Radical Political Economics*, Spring/Summer, 18 (1, 2), 132-167.
- Boyer, R. (1986) *La Théorie de la Régulation*. Παρίσι: La Découverte.
- Clarke, R. (1985) *Industrial Economics*. Οξφόρδη: Basil Blackwell.
- Clower, R.W. (1965) «The Keynesian counterrevolution: a theoretical appraisal», εισ. F.A. Hahn/F.P.R. Brechling (επ.), *The Theory of Interest Rates*. Λονδίνο: Macmillan.
- Coase, R.H. (1937) «The nature of the firm», *Economica*, 4, 386-405.
- Coase, R.H. (1960) «The problem of social cost», *Journal of Law and Economics*, 3(1), 1-44.
- Coates, D./Hillard, J. (1984) *The Economic Decline of Britain*. Brighton: Wheatsheaf.
- Cowling, K. (1982) *Monopoly Capitalism*. Λονδίνο: Macmillan.
- Devine, J.N. (1986) «Empirical studies in Marxist crisis theory: introduction», *Review of Radical Political Economics*. Spring/Summer και 18 (1-2), 1-12.
- Feldstein, M. (1974) «Social security, induced retirement and aggregate capital accumulation», *Journal of Political Economy*, 82, 905-26.
- Fine, B./Harris, L. (1979) *Rereading Capital*. Λονδίνο: Macmillan.
- Friedman, M./Schwartz, A.Z. (1963) *A Monetary History of the United States, 1867-1960*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Glynn, A./Sutcliffe, B. (1972) *British Capitalism. Workers and the Profit Squeeze*. Harmondsworth: Penguin.
- Goldstein, P.J. (1985) «The cyclical profit squeeze: a Marxian microfoundation», *Review of Radical Political Economics*, 17 (1/2), 103-28.
- Hymer, S.H. (1970) «The efficiency (contradictions) of multinational corporations», *American Economic Review Papers and Proceedings*, 60, 441-48.
- Itoh, M. (1988) *The Basic Theory of Capitalism: the Forms and Substance of the Capitalist Economy*. Λονδίνο: Macmillan.
- Kalecki, M. (1971) *Dynamics of the Capitalist Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kessler, D., Masson, A., Strauss-Kuhn, D. (1981) «Social security and saving», *Geneva papers on Risk and Insurance*, 18, 3-50.
- Keynes, J.M. (1936) *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Λονδίνο: Macmillan.
- Leijonhufvud, A. (1968) *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Lucas R. (1975) «An equilibrium model of the business cycle», *Journal of Political Economy*, 83.
- McKenzie, L.W. (1989) «General equilibrium», εις J. Eatwell et al (επ.) *The New Palgrave. General Equilibrium*. Λονδίνο: Macmillan.
- Mandel, E. (1967) «The labour theory of value and monopoly capitalism», *International Socialist Review*, Ιούλ/Αύγ., 22-42.
- Mandel, E. (1975) *Late Capitalism*. Λονδίνο: Verso.
- Marglin, S. (1974) «What do bosses do? The origins and functions».
- O' Connor, J. (1987) *The Meaning of a Crisis: a Theoretical Introduction*. Οξφόρδη: Basil Blackwell.

- Palloix C. (1976) *L' internationalisation du Capital-Eléments Critiques*.
- Pitelis C.N. (1987) *Corporate Capital: Control Ownership, Saving and Crisis*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Pitelis C.N. (1991) *Market and non-Market Hierarchies: Theories of Institutional Failure*. Οξφόρδη: Basil Blackwell.
- Poulantzas N. (1969) *Political Power and Social Class*. Λονδίνο: New Left Books.
- Rowthorn B. (1976) «Late Capitalism», *New Left Review*.
- Rowthorn B. (1981) «Demand real wages and economic growth», *Thames Papers in Political Economy*. Λονδίνο: Thames Polytechnic.
- Shaikh A. (1977) «Crisis theory in economic thought», *Thames Papers in Political Economy*. Λονδίνο: Thames Polytechnic.
- Steindl J. (1952) *Maturity and Stagnation of American Capitalism*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Sweezy P.M. (1942) *The Theory of Capitalist Development*. Οξφόρδη: Basil Blackwell.
- Tobin J. (1980) *Asset Accumulation and Economic Activity*. Οξφόρδη: Basil Blackwell.
- Weeks J. (1979) «The process of accumulation and the profit squeeze hypothesis», *Science and Society*, 259-80.
- Weisskopf T.E. (1979) «Marxian crisis theory and the rate of profit in the post-war US economy», *Cambridge Journal of Economics*, 3 (4), 341-78.
- Weisskopf T.E. (1985) «Sources of profitability declines in advanced capitalist economies» (Mimeo), University of Michigan.
- Williamson O.E. (1975) *Markets and Hierarchies*. Νέα Υόρκη: Free Press.
- Williamson O.E. (1981) «The modern corporation: origins, evolution, attributes», *Journal of Economic Literature*, 19 (4), 1537-68.
- Williamson O.E. (1985) *The Economic Institution of Capitalism*. Νέα Υόρκη: Free Press.
- Wright E.D. (1977) «Alternative perspectives in Marxist theory of accumulation and crisis», εισ. J. Schwartz (επ.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*. Santa Monica, CA: Goodyear.
- Yaffe D. (1973) «The Marxist theory of crisis, capital and the state», *Economy and Society*, 2, 186-232.